અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઇ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

બાલ્કો એમ્પ્લોયીઝ યુનિયન (રજી.)

વિ.

ભારત સંઘ અને અન્ય

૧૦ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૧

[બી.એન. કિરપાલ, શિવરાજ વી. પાટીલ અને

પી. વેંકટરામા રેડ્ડી, ન્યાયમૂર્તિઓ]

વિનિવેશ*:*

જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમ બાલ્કોની ૫૧% ઈક્વિટીનું કેન્દ્રીય સરકાર દ્વારા એક વ્યૂહાત્મક ભાગીદારને વિનિવેશ અને તેની વ્યવસ્થાપનનું હસ્તાંતરણ—ન્યાયિક સમીક્ષા માટે પાત્રતા—નિર્ણય અપાયો કે, આ સરકારનો આર્થિક નીતિ

સંબંધિત નિર્ણય છે અને તેથી તે ન્યાયિક સમીક્ષા માટે પાત્ર નથી—ભારતનું સંવિધાન, ૧૯૫૦—અનુચ્છેદો ૩૨ અને ૨૨૬.

કામદારોના અધિકારો અને હિતોના સંરક્ષણ— બંધારણ હેઠળ ઉપલબ્ધતા — ઠેરવવામાં આવેલ કે, ઉપલબ્ધ નથી — જોકે, તથ્યોના આધારે, વર્તમાન કાયદાઓ હેઠળ ઉપલબ્ધ સંરક્ષણ ઉપરાંત સ્ટ્રેટેજિક પાર્ટનર સાથે કરવામાં આવેલા વિવિધ કરારોમાં પૂરતા રક્ષણાત્મક ઉપાયો અને સંરક્ષણનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે — ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦ — અનુચ્છેદ ૧૨, ૧૪ અને ૧૬.

ભારત સંઘ દ્વારા વિનિવેશ અંગે રાજ્ય સરકાર સાથે પરામર્શ ન કરવો— રાજ્ય સરકાર દ્વારા ૫૧% ઈક્વિટી વધુ કિંમતે ખરીદવાની ઓફર— ઠરાવ્યું કે, હકીકતોના આધારે, રાજ્ય સરકાર બાલ્કોના વિનિવેશથી અજાણ નહોતી— ઓફર માન્ય નથી કારણ કે વિનિવેશ પૂર્ણ થઈ ગયો છે.

વિનિયોજન નિવૃત્તિ આયોગની ભારત સંઘને કરેલી ભલામણો—બંધનકારક સ્વરૂપ—એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, બંધનકારક નથી.

અનામત કિંમત નિર્ધારિત કરવા માટે સંપત્તિનું મૂલ્યાંકન—તેની યોગ્યતા—નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે, મૂલ્યાંકન તથ્યનો પ્રશ્ન છે અને તેથી તે ન્યાયિક સમીક્ષાને અધિન નથી—હકીકતોના આધારે, મૂલ્યાંકનમાં યોગ્ય પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે.

બાલ્કોના વિનિયોજન-મુક્તિના નિર્ણયની પારદર્શિતા અંગે—એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે સંપૂર્ણ પારદર્શિતા હતી—હકીકતોના આધારે, વિનિયોજન-મુક્તિ અમલમાં મૂકવામાં ન્યાયસંગત અને સમતાપૂર્ણ પ્રક્રિયા અનુસરવામાં આવી હતી—રાજ્ય સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલો દાવો અનુદાર અને આધારવિહોણો છે.

જમીનનું હસ્તાંતરણ, જે મૂળ આદિવાસીની જમીન હતી અને બાલ્કોને ભાડાપટ્ટે આપવામાં આવી હતી, તેને નિનિવેશમુક્તિના પ્રસંગે ગેર-આદિવાસીને હસ્તાંતરિત કરવામાં આવ્યું હોવાના દાવાની માન્યતા—નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે વ્યવસ્થાપનમાં અથવા શેરહિસ્સેદારીમાં ફેરફારથી જમીનનું હસ્તાંતરણ થતું નથી—આરોપ નિરાધાર છે, કારણ કે બાલ્કોને થયેલ જમીનના મૂળ હસ્તાંતરણને પડકારવામાં આવ્યું ન હતું—એમ.પી. જમીન મહેસૂલ સંહિતા, ૧૯૫૯—ખનન રિયાયત નિયમો.

વહીવટી કાયદો:

પ્રાકૃતિક ન્યાયના સિદ્ધાંતો—આર્થિક નીતિ સંબંધિત નિર્ણય લેતા પહેલાં કર્મચારીઓને સાંભળવાનો અને તેમની સાથે પરામર્શ કરવાનો અધિકાર—ઉપલબ્ધતા—નિર્ણય થયો કે, ઉપલબ્ધ નથી.

જાહેર હિતની વાદવિવાદ અરજી:

વિનિયોજનમુક્તિ સંબંધિત નિર્ણયોની વિરુદ્ધ અરજિ—સ્વીકાર્યતા—એકપક્ષીય રાહત મંજૂર કરવી—એવું ઠરાવાયું કે તે સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે તેનો હેતુ સરકારના નાણાકીય અથવા આર્થિક નિર્ણયોને પડકારવાનો નથી—એકપક્ષીય રાહત અરજદાર પાસેથી એ બાબતનું બાંહેધરીપત્ર લઈ ત્યારબાદ જ મંજૂર કરવી જોઈએ કે જો જાહેર હિતની અરજી ફગાવવામાં આવે તો કોઈપણ નુકસાન અથવા હાનિ માટે તે વળતર આપશે, કારણ કે કોઈપણ વિલંબ જાહેર હિતના વિરોધમાં જશે.

એમ/એસ. ભારત એલ્યુમિનિયમ કંપની લિમિટેડ (બાલ્કો)ની સ્થાપના કંપનીઓ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ હેઠળ ૧૯૬૫માં જાહેર ક્ષેત્રના

ઉપક્રમ (પી.એસ.યુ.) તરીકે કરવામાં આવી હતી. રાજ્ય સરકારે ઉપક્રમની સ્થાપના માટે અંશતઃ પોતાની જ જમીન હસ્તાંતર કરીને અને અંશતઃ જમીન સંપાદન દ્વારા જમીન પૂરી પાડી હતી. ૧૯૯૦–૯૧થી અનુક્રમે આવેલી કેન્દ્રીય સરકારો કેટલીક પી.એસ.યુ.માં વિનિયોજન ઘટાડવાની યોજના બનાવી રહી હતી અને ૧૯૯૬માં ભારત સંઘે એક સ્વતંત્ર બિન–કાયદેસર સલાહકાર સંસ્થા તરીકે વિનિયોજન ઘટાડા આયોગની રચના કરી અને તેના માટે વ્યાપક કાર્યસૂચિના માપદંડો નિર્ધારિત કર્યા. ૧૯૯૭માં આયોગે ભારત સંઘને બાલ્કોનું ખાનગીકરણ કરવાની ભલામણ કરી અને વ્યૂહાત્મક ભાગીદારને ૪૦% ઈક્વિટી હિસ્સેદારીના વિનિયોજન ઘટાડાનો તથા બાકીની ૬૦% હિસ્સેદારીને સમયગાળા દરમિયાન જાહેર પ્રસ્તાવ દ્વારા ઘટાડી દેવાનો સૂચન કર્યો. ત્યારબાદ, આયોગના સુધારેલ સૂચનોના આધારે, અધ્યક્ષે ભારત સંઘને વ્યવસ્થાપનના હસ્તાંતરણ સાથે વ્યૂહાત્મક ભાગીદારને ૫૧% અથવા તેથી વધુ હિસ્સો ઓફર કરવાની ભલામણ કરી. ભારત સંઘે ૫૧% ઈક્વિટીના વેચાણને મંજૂરી આપી અને વિનિયોજન ઘટાડાની પ્રક્રિયા હાથ ધરવા માટે સ્પર્ધાત્મક બોલી પ્રક્રિયા દ્વારા એક વૈશ્વિક સલાહકારની નિમણૂક કરી.

આ નિર્ણયને ૧૯૯૯માં બાલ્કો કર્મચારીઓ દ્વારા પડકારવામાં આવ્યો હતો

~

દિલ્હીની વડી અદાલતમાં રિટ અરજી દાખલ કરીને સંઘે કાર્યવાહી આરંભી. હાઈકોર્ટે પરસ્પર સંમતિના આધારે રિટ અરજીનો નિકાલ કર્યો કે વિનિયોજનમાંથી મૂડી ઉપાડ અંગે અંતિમ નિર્ણય લેવામાં આવે તે પહેલાં કર્મચારીઓને પૂર્વ સૂચના આપવામાં આવશે.

જૂન ૨૦૦૦ માં, ગ્લોબલ એડવાઈઝરે બાલ્કોમાં ૫૧ % ઈક્વિટી હસ્તગત કરવા માટે 'એક્સપ્રેશન ઑફ ઈન્ટરેસ્ટ' આમંત્રિત કરતાં અગ્રણી સામયિકો અને અખબારોમાં વૈશ્વિક જાહેરાતો પ્રસિદ્ધ કરી. આઠ કંપનીઓએ પોતાની રસદારી દર્શાવી. ગ્લોબલ એડવાઈઝરે ભારત સંઘ સાથે પરામર્શ કરીને ત્રણ કંપનીઓની છટણી કરી અને તેમને તેમની નાણાકીય બોલીઓ રજૂ કરવા વિનંતી કરી. આ દરમ્યાન, સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકનકાર દ્વારા બાલ્કોની સંપત્તિનું મૂલ્યાંકન ૫૧ % ઈક્વિટી માટે અનામત કિંમત નક્કી કરવા કરવામાં આવ્યું. અનામત કિંમત રૂ. ૫૧૪.૪૦ કરોડ નક્કી કરવામાં આવી. રૂ. ૫૫૧.૫૦ કરોડની સર્વોચ્ચ બોલી ભારત સંઘે સ્વીકારી. લોકસભામાં ઠરાવ પસાર કર્યા બાદ, વિનિયોજનમુક્તિની પ્રક્રિયા અનુસાર ભારત સંઘ અને સર્વોચ્ચ બોલીદાતા વચ્ચે શેરહોલ્ડરોનો કરાર તથા શેર–ખરીદી કરાર પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા. ભારત સંઘ દ્વારા બાલ્કોની વિનિયોજનમુક્તિ સામે કર્મચારી સંઘ દ્વારા દિલ્હી વડી અદાલતમાં એક રિટ અરજી દાખલ કરવામાં આવી. તેવી જ વડી અદાલતમાં એક જાહેર હિત અરજી પણ દાખલ કરવામાં આવી. છત્તીસગઢ વડી અદાલતમાં એક

કર્મચારી દ્વારા બીજી એક રિટ અરજી દાખલ કરવામાં આવી. તે દરમિયાન, એમ.પી. જમીન મહેસૂલ સંહિતા, ૧૯૫૯ અને ખનન કન્સેશન નિયમોના વિવિધ ઉપબંધોના કથિત ભંગ બાબતે બાલ્કોને રાજ્ય સરકારના સત્તાધિકારીઓ તરફથી નોટિસો પ્રાપ્ત થઈ. બાલ્કોએ ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ આ અદાલત સમક્ષ રિટ અરજી દાખલ કરી. વડી અદાલતો સમક્ષ દાખલ થયેલ રિટ અરજીઓ આ અદાલતમાં સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવી અને તમામ મામલાઓની સંયુક્ત રીતે સુનાવણી કરવામાં આવી.

અરજદાર–કર્મચારી સંઘે દલીલ કરી હતી કે બાલ્કો ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ રાજ્ય છે અને તેથી બાલ્કોના વિનિયોગમુક્તિના પરિણામે કર્મચારીઓએ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬ હેઠળના તેમના અધિકારો અને સંરક્ષણ ગુમાવ્યાં છે; અને એ પણ કે વિનિયોગમુક્તિની પ્રક્રિયા પહેલાં તથા દરમિયાન કર્મચારીઓને સાંભળવામાં આવવાનો અધિકાર છે.

રાજ્ય સરકારે, કર્મચારી સંઘની દલીલને સમર્થન આપવા ઉપરાંત, એવો વાદ કર્યો કે વિનિવેશની નીતિના અમલીકરણથી વિનિવેશની નીતિના અમલીકરણ માટે સામાજિક–આર્થિક અને રાજકીય સુધારાનું વ્યાપક પેકેજ ઉજાગર કરવામાં નિષ્ફળતા મળી છે; કે વિનિવેશની પ્રક્રિયામાં ભારત સંઘ દ્વારા તેની સાથે સલાહ–મસલત કરવામાં આવી નહોતી અને સ્વીકારવામાં

આવેલી રકમ કરતાં વધુ મૂલ્યની ઓફર કરવા માટે તે તૈયાર હતું; કે કમિશનના અધ્યક્ષના સૂચનના આધારે હિસ્સેદારીના ૫૧ % ભાગનું વિનિવેશ કરીને ભારત સંઘે કમિશનની ભલામણથી ભટકાવ કર્યો હતો; કે કંપનીની સંપત્તિઓના મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ ખામીયુક્ત હતી, કારણ કે કેટલીક સંપત્તિઓને મૂલ્યાંકન માટે ધ્યાનમાં લેવામાં આવી નહોતી અને સ્વીકારવામાં આવેલી ઓફર એટલે કે રૂપિયા ૫૫૧.૫૦ કરોડ, નિયંત્રણકારી હિત સાથેની ૫૧ % ઇક્વિટીનું યથાર્થ મૂલ્ય દર્શાવતી નહોતી; કે વિનિવેશની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં પારદર્શિતાનો અભાવ હતો; કે વિનિવેશનો નિર્ણય એમ.પી. જમીન મહેસૂલ સંહિતા, ૧૯૫૯ ની જોગવાઈઓને નિષ્ફળ બનાવે છે અને કંપનીના હેતુ માટે જમીન સંપાદિત કરવામાં આવી હતી તે મૂળભૂત આધારના વિરુદ્ધ જાય છે; અને કે તે જમીન બિન-આદિવાસીને હસ્તાંતરિત કરી શકાતી નહોતી.

જાહેર હિતના અરજીકર્તાએ, વિનિવેશને પડકારતાં, દલીલ કરી કે તે જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે જોડાયેલો રહ્યો હતો અને તેથી તેને રિટ અરજી દાખલ કરવાની હકદારી હતી.

સામાવાળા-યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયાએ દલીલ કરી હતી કે સરકારની આર્થિક નીતિઓની બુદ્ધિમત્તા અને યોગ્યતાનો પ્રશ્ન ન્યાયિક પુનર્વિલોકન માટે પાત્ર નથી; અને એ કે વિનિવેશ કરવાનો જે નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે તેને આ આધારે પડકારવો કે તે જાહેર હિતને હાનિ

પહોંચાડે છે અથવા વિનિવેશ કરવાની કોઈ જરૂરિયાત વિના તે કરવામાં આવ્યો હતો અથવા તે આયોગના નિર્ણય સાથે અસંગત હતો, તે ટકાઉ નથી.

બાલ્કોએ રજૂ કર્યું કે અંતિમ નિર્ણય લેવાથી પૂર્વે વિનિયોજનમુક્તિનો સમગ્ર તર્કાધાર અને પ્રક્રિયા કર્મચારીઓને સમજાવવામાં આવી હતી; અને કર્મચારીઓની સંઘ દ્વારા કરવામાં આવેલી વિવિધ રજૂઆતો વિનિયોજનમુક્તિને અંતિમ સ્વરૂપ આપતા પહેલાં વિચારવામાં આવી હતી.

અરજીઓ નામંજૂર કરતાં, અદાલતે

નિર્ધારિત કર્યું : ૧.૧. વિનિવેશની પ્રક્રિયા જટિલ આર્થિક પરિબળોને આવરી લેતો નીતિગત નિર્ણય છે. અદાલતો આર્થિક નિર્ણયો માં હસ્તક્ષેપ કરવાથી સતત પરહેઝ કરતી આવી છે, કારણ કે એ માન્ય કરવામાં આવ્યું છે કે આર્થિક અનિવાર્યતાઓમાં ન્યાયનિર્ણયાત્મક સ્વભાવનો અભાવ હોય છે અને જ્યાં સુધી આર્થિક અનિવાર્યતાઓના આધાર પર લેવાયેલો આર્થિક નિર્ણય સત્તા પરનાં બંધારણીય અથવા કાનૂની મર્યાદાઓનો એટલો ભંગ કરતો હોવાનું દર્શાવવામાં ન આવે, અથવા તે તર્કને એટલો પ્રતિકૂળ ન હોય કે અદાલતો હસ્તક્ષેપ કરવાનું સ્વીકારશે, ત્યાં સુધી અદાલતો હસ્તક્ષેપ કરવાનું અસ્વીકાર કરશે. આર્થિક પ્રશ્નો સંબંધિત બાબતોમાં,

સરકારને, નિર્ણય લેતી વખતે, જ્યાં સુધી પ્રયાસ અને ભૂલ બંને સદ્ભાવપૂર્ણ હોય અને સત્તાની મર્યાદાઓની અંદર હોય ત્યાં સુધી "પ્રયાસ અને ભૂલ" કરવાનો અધિકાર છે. અરજદાર દ્વારા એવો કોઈ કેસ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો નથી કે બાલ્કોમાં વિનિયોગ પાછો ખેંચવાનો નિર્ણય કોઈપણ રીતે મનસ્વી, સ્વૈચ્છિક, ગેરકાયદેસર અથવા અપર્યાપ્ત માહિતી આધારિત છે. [૫૪૭–જી–એચ; ૫૪૮–એ]

૧.૨. સરકારની નીતિઓ સ્થિર જ રહેવી જોઈએ એવું નથી. આર્થિક પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થતાં, સરકારે વ્યાપારી ઉપક્રમો કેવી રીતે ચલાવવા તે અંગેની યોગ્યતા અને પદ્ધતિનું પુનર્વિચારણ જરૂરી બની શકે છે. કોઈ નિશ્ચિત સમયે જે બાબત જાહેર હિતમાં રહી હોય તે પછી આવું રહે એવું જરૂરી નથી. બાલ્કોને સરકારની માલિકીની કંપની તરીકે શરૂ કરવાનો નિર્ણય નીતિગત નિર્ણય હતો, તેવી જ રીતે હવે વિનિયોજનમુક્તિ કરવામાં આવી છે તે પણ નીતિમાં ફેરફારના પરિણામે થયું છે. જો પ્રારંભિક નિર્ણયને એ જ સમાન તર્કના આધારે માન્ય રીતે પડકારવામાં આવી શક્યો ન હોત, તો વિનિયોજનમુક્તિ કરવાનો નિર્ણય પણ તે કોઈ કાયદાના વિરોધમાં છે અથવા દુર્ભાવનાપૂર્ણ છે તે દર્શાવ્યા વિના આક્ષેપનો વિષય બની શકતો નથી. [૫૫૧ ·બી·સી]

૧.૩. લોકશાહીમાં, પોતાની નીતિ અનુસરવાનો અધિકાર દરેક ચૂંટાયેલી સરકારનો વિશેષ અધિકાર છે. ઘણીવાર સરકારમાં ફેરફાર થવાથી

કેન્દ્રબિંદુમાં ફેરફાર અથવા આર્થિક નીતિઓમાં બદલાવ આવી શકે છે. આવા કોઈપણ બદલાવથી કેટલાક હિતસંલગ્ન હિતોને પ્રતિકૂળ અસર પહોંચી શકે છે. જો સુધી નીતિના અમલમાં કોઈ ગેરકાયદેસરતા કરવામાં આવી ન હોય અથવા તે કાયદા વિરુદ્ધ કે દુર્ભાવનાપૂર્ણ ન હોય, ત્યાં સુધી એવો બદલાવ લાવતો નિર્ણય માત્ર તે આધાર પર અદાલત દ્વારા હસ્તક્ષેપ પામવા યોગ્ય નથી. [૫૭૨ –એફ]

૧.૪. આર્થિક નીતિઓની પ્રજ્ઞા અને યોગ્યતા સામાન્ય રીતે ન્યાયિક સમીક્ષા માટે પાત્ર નથી, સિવાય કે એ દર્શાવી શકાય કે નીતિ કોઈ કાયદાકીય જોગવાઈ અથવા બંધારણના વિરુદ્ધ છે. અન્ય શબ્દોમાં, વિવિધ આર્થિક નીતિઓના સાપેક્ષ ગુણદોષોનું વિચારણ કરવું અને વધુ પ્રજ્ઞાસભર અથવા વધુ સારી નીતિ વિકસિત કરી શકાય કે નહીં તે જોવું અદાલતનું કાર્ય નથી. નીતિની યોગ્યતાની કસોટી કરવા માટે યોગ્ય મંચ સંસદ છે, અદાલત નહીં. અહીં નીતિની કસોટી કરવામાં આવી હતી અને ૧લી માર્ચ, ૨૦૦૧ના રોજ લોકસભામાં પ્રસ્તાવ પરાજિત થયો હતો. [૫૭૨–જી–એચ]

૧.૫. આર્થિક બાબતો અંગેની નીતિ–સંબંધિત નિર્ણયની સ્થિતિમાં, અદાલતો કોઈપણ તપાસ અથવા અનુસંધાન હાથ ધરવામાં અત્યંત સાવચેત રહેવી જોઈએ અને નિષ્ણાતોએ જે નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા હોઈ શકે છે તે અંગેના તેમના નિર્ણયને પ્રશ્નાસ્પદ ઠેરવવામાં ખૂબ અનિચ્છુક રહેવું

જોઈએ, જો સુધી અદાલતને એથી સંતોષ ન થાય કે નિર્ણય પોતે જ ગેરકાયદેસર છે. [૫૭૨–જી· એચ]

રૂસ્તમ કાવસજી કૂપર વિ. યુનિયન ઑફ ઈન્ડિયા, [૧૯૭૦] ૧ એસસીસી ૨૪૮ સીબી, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

ફર્ટિલાઇઝર કોર્પોરેશન કામગાર યુનિયન *(રજિ.)*, સિંદ્રી અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય, *[૧૯૮૧]* ૧ એસ.સી.સી. ૫૬૮*;* મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય વિ. નંદલાલ જયસ્વાલ અને અન્ય, *[૧૯૮૬]* ૪ એસ.સી.સી. ૫૬૬*;* જી.બી. મહાજન અને અન્ય વિ. જલગાંવ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ અને અન્ય, *[૧૯૯૧]* ૩ એસ.સી.સી. ૯૧*;* પીઅરલેસ જનરલ ફાઈનાન્સ એન્ડ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કો. લિ. અને અન્ય એક વિ. રિઝર્વ બેંક ઑફ ઈન્ડિયા, *[૧૯૯૨]* ૨ એસ.સી.સી. ૩૪૩*;* પ્રીમિયમ ગ્રેનાઈટ્સ અને અન્ય એક વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય અને અન્ય, *[૧૯૯૪]* ૨ એસ.સી.સી. ૬૯૧*;* દિલ્હી સાયન્સ ફોરમ અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એક, *[૧૯૯૬]* ૨ એસ.સી.સી. ૪૦૫*;* આર.કે. ગર્ગ વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય, *[૧૯૮૧]* ૪ એસ.સી.સી. ૬૭૫*;* એમ.પી. ઑઇલ એક્સ્ટ્રેક્શન અને અન્ય એક વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, *[૧૯૯૭]* ૭ એસ.સી.સી. ૫૯૨*;* પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય વિ. રામ લુભાયા બગ્ગા અને અન્ય, *[૧૯૯૮]* ૪ એસ.સી.સી. ૧૧૭*;* ભવેશ ડી. પરિષ અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એક, *[૨૦૦૦]* ૫ એસ.સી.સી. ૪૭૧ અને નર્મદા બચાવો આંદોલન વિ.

ભારત સંઘ અને અન્ય, [૨૦૦૦] ૧૦ એસ.સી.સી. ૬૬૪, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૨.૧. કર્મચારીઓએ કંપની પોતાના વ્યવસાયનું સંચાલન જે રીતે કરે છે તેમાં રસ હોઈ શકે, કારણ કે નીતિગત નિર્ણયથી કર્મચારીઓના હકો પર અસર પડી શકે છે; તેમ છતાં, કોઈ કર્મચારી માટે નોકરીની પરિસ્થિતિનો એ એક અંગ છે કે નોકરદાતાએ પ્રામાણિકપણે લીધો હોય અને જે કાયદા વિરુદ્ધ ન હોય એવો નિર્ણય તેને સ્વીકારવો પડે. સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬ જ નહીં પરંતુ કલમ ૩૧૧નું પણ સંરક્ષણ ધરાવતા સરકારી કર્મચારીને પણ સેવામાં ચાલુ રહેવાનો કોઈ અવિચલ અધિકાર નથી. તેથી, એવી કંપનીમાં કામ કરતા બિન-સરકારી કર્મચારીઓ, જેને ન્યાયિક ઉચ્ચારણા દ્વારા સંવિધાનના ભાગ ૩ના હેતુ માટે રાજ્ય તરીકે ગણવામાં આવી શકે, તેઓ સરકારી કર્મચારી કરતાં ઉચ્ચતર અથવા વધુ સારો અધિકાર દાવો કરી શકતા નથી અને તેના દરજ્જામાં થયેલા ફેરફારને પડકારી શકતા નથી. [૫૪૮·બી·ડી]

અજય હાસિયા અને અન્ય વિ. ખાલિદ મુજીબ સેહરાવર્દી અને અન્ય, [૧૯૮૧] ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૨; સેન્ટ્રલ ઇનલૅન્ડ વિલર ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન લિ. અને અન્ય વિ. બ્રજો નાથ ગાંગુલી અને અન્ય, [૧૯૮૬] ૩ એસ.સી.સી. ૧૫૬; ભારત પેટ્રોલિયમ (અગાઉનું બર્માહ શેલ) મેનેજમેન્ટ

સ્ટાફ પેન્શનર્સ વિ. ભારત પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિ. અને અન્ય, [૧૯૯૮] ૩ એસ.સી.સી. ૩૨, નો સંદર્ભ લેવાયો.

૨.૨. વિનિયોજન ઘટાડવાની નીતિમાં માત્ર એટલા માટે દોષારોપણ કરી શકાતું નથી કે તેના પરિણામે કર્મચારીઓ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬ હેઠળના તેમના અધિકારો અથવા રક્ષણ ગુમાવે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬ હેઠળના રક્ષણાત્મક અધિકારોના અસ્તિત્વનો એવો કોઈ સંભવિત પ્રભાવ થઈ શકતો નથી કે જે સરકારના વિનિયોજન ઘટાડવાના અધિકાર પર પ્રતિબંધરૂપ નિવારક બને. કર્મચારીઓ વિનિયોજન ઘટાડવાની પ્રક્રિયાના વિવિધ તબક્કાઓમાં સતત પરામર્શ મેળવવાનો અધિકાર દાવો કરી શકતા નથી. જો વિનિયોજન ઘટાડવાની પ્રક્રિયા કોઈ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના પૂર્ણ કરવામાં આવી હોય, તો વિનિયોજન ઘટાડાના પરિણામે ઉદ્ભવતી સામાન્ય અસરો અમલમાં આવવી જ જોઈએ. [૫૪૮–જી–એચ; ૫૪૯–એ]

હરિયાણા રાજ્ય વિ. શ્રી દેસ રાજ સાંગર અને અન્ય, *[૧૯૭૬]* ૨ એસ.સી.સી. ૮૪૪, પર આધાર રાખવામાં આવ્યું.

દક્ષિણ સ્ટ્રક્ચરલ સ્ટાફ યુનિયન વિ. દક્ષિણ સ્ટ્રક્ચરલના વ્યવસ્થાપન

લિ. અને અન્ય., (૧૯૯૪) ૮૧ કમ્પ. કેસેસ ૩૮૯, મંજૂર કરાયેલ.

૨.૩. સરકાર તે ઉદ્યોગને વિભાગીય રીતે અથવા અન્ય કોઈ સ્વરૂપમાં ચલાવી શકતી હોત. જ્યારે તે કંપનીની રચના કરીને કોઈ ઉદ્યોગ ચલાવવાનું પસંદ કરે છે અને તેની શેરહોલ્ડર બને છે, ત્યારે કંપની અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર શેરહોલ્ડર તરીકે તેને પોતાના શેર હસ્તાંતરિત કરવાનો અધિકાર રહેશે. જ્યારે વ્યક્તિઓ કંપની અધિનિયમ હેઠળ નોંધાયેલ આવી કંપનીમાં રોજગાર માગે છે અને મેળવે છે, ત્યારે એવું અનુમાનિત કરવું જ પડે કે તેઓ કાયદા અનુસાર કંપનીના કારોબાર ચલાવવા માટે નિયામકો અને શેરહોલ્ડરોના અધિકારને સ્વીકારે છે અને તે જ સમયે તેઓ પોતાના શેર વેચવાના અધિકારનો પણ ઉપયોગ કરી શકે છે. કંપનીના ૫૧ % શેરોના વિનિયોજનના પરિણામે, વ્યવસ્થાપન અને નિયંત્રણ નિશ્ચિતપણે ખાનગી હસ્તોમાં ગયાં છે. તેમ છતાં, કાયદામાં એવું કહી શકાય નહિ કે કામદારોનો નિયોજક બદલાઈ ગયો છે. કર્મચારીઓ કંપની હેઠળ યથાવત્ ચાલુ રહે છે અને વ્યવસ્થાપનમાં થયેલો ફેરફાર કાયદામાં રોજગારમાં ફેરફાર સમાન ગણાતો નથી. [૫૪૯–બી·સી]

૨.૪. ભારત સંઘ અને વચ્ચે યોજાયેલી બેઠકની કાર્યવાહી નોંધો

અરજદાર સાથેની બાલ્કોની રજૂઆત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિદ્ધાંતતઃ અરજદાર વિનિયોજનના વિરોધમાં નહોતો, પરંતુ તેમનો હિત પૂરતા પ્રમાણમાં સુરક્ષિત રહે તે બાબતે તેઓ ચિંતિત હતા. ભારત સંઘ વચ્ચે થયેલા શેરહોલ્ડરોના કરારમાં

ભારત અને વ્યૂહાત્મક ભાગીદાર વચ્ચે એવું પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે કે સમાપન તારીખ પછીના પ્રથમ વર્ષે કોઈપણ કામદારની છટણી કરવામાં આવશે નહીં અને તે પછી, જો કંઈ હોય તો, શ્રમિકબળના પુનર્ગઠનનો અમલ કંપનીના નિયામક મંડળ દ્વારા ભલામણ કરવામાં આવેલ રીતે કરવામાં આવશે. વધુમાં, તે ફરજિયાત બનાવે છે કે કંપનીના કર્મચારીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવો આવશ્યક બને તેવા પ્રસંગે, કંપની તેના કર્મચારીઓને સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિનો એવો વિકલ્પ આપે તે સુનિશ્ચિત કરવાનું રહેશે, જેના શરતો કોઈપણ રીતે વ્યવસ્થાની તારીખે કંપની દ્વારા આપવામાં આવેલી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ યોજના કરતાં ઓછા અનુકૂળ ન હોય. ઉપરાંત, બાલ્કોએ આ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ એવું વચન આપ્યું હતું કે વ્યૂહાત્મક ભાગીદાર દ્વારા સંચાલનનો કબજો લેવામાં આવેલી તારીખે નોકરીમાં રહેલા કોઈપણ કામદારની તે છટણી કરશે નહીં, સિવાય કે કંપનીના લાગુ પડતા સ્ટાફ નિયમો અને સ્થાયી આદેશો અથવા અન્ય લાગુ પડતા કાયદાઓ અનુસાર કંપનીના કામદાર(ઓ)ને સેવા પરથી બરતરફ કરવાના અથવા તેમની સેવા સમાપ્ત કરવાના કિસ્સામાં. [૫૫૨-ઈ-એચ; ૫૫૩-એ]

૨.૫. વિનિયોજનનિવૃતિની પ્રક્રિયામાં કામદારોના હિતોનું પૂરતું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. વર્તમાન કાયદાઓ કામદારોના હિતોનું પૂરતું રક્ષણ કરે છે અને રાજ્ય સરકારની પૂર્વ સંમતિ વિના કામદારોના વિશાળ

વર્ગને અસર કરતી કોઈપણ નિર્ણય લેવામાં આવી શકતો નથી. વધુમાં, સેવા શરતો કંપનીના પ્રમાણિત આદેશો દ્વારા શાસિત છે અને તેમાં કોઈપણ ફેરફાર માત્ર કાયદા અનુસાર જ કરી શકાય છે. તથ્યો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કામદારોના હિતોના સંરક્ષણ કરવું સરકારની ચિંતાઓમાંથી એક હતું. ટ્રેડ યુનિયનના નેતાઓ તરફથી રજૂઆતો પ્રાપ્ત થઈ હતી અને વિનિયોજનનિવૃતિની પ્રક્રિયા કામદારોને પ્રતિકૂળ અસર ન કરે તે સુનિશ્ચિંત કરવાનો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો હતો. [૫૫૩–બી; ૫૫૬–બી]

૨.૬. અદાલત માટે આ બાબત વિચારવા ખુલ્લી રહેશે નહીં કે વિનિયોજનમાંથી હિસ્સો ઉપાડવાની નીતિના અમલીકરણ માટે વ્યાપક સમન્વિત પેકેજ ઘડવામાં ગંભીર નિષ્ફળતા રહી છે કે નહીં. વિનિયોજનમાંથી હિસ્સો ઉપાડવાની પ્રક્રિયામાં, સ્પષ્ટ છે કે ભારત સંઘ કામદારો અને કર્મચારીઓના એક વર્ગ તરીકેના હિત અંગે અવગત હતું. બરાબર આ કારણસર શેરહોલ્ડર્સ કરારમાં સુરક્ષાત્મક જોગવાઈઓ દાખલ કરવામાં આવી હતી. આ શરતો બાલ્કો કર્મચારીઓની માંગણીઓ ભારત સંઘ દ્વારા વિચાર્યા બાદ કરારમાં સમાવેશ કરવામાં આવી હતી. (૫૫૮–એ; બી)

૩.૧. આર્થિક બાબતોમાં નીતિગત નિર્ણય વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં લેવામાં આવે ત્યારે કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોની કોઈ ભૂમિકા રહેતી નથી. જવાબદાર નિયોજક પાસેથી એ અપેક્ષિત છે કે કોઈપણ નીતિગત નિર્ણય લેતાં પહેલાં

મજૂરોના કલ્યાણ સહિતના તમામ પાસાઓનો વિચાર કરે; તેમ છતાં, માત્ર આ કારણસર કર્મચારીઓ નિર્ણય લેવાય તે પહેલાં સુનાવણીનો અથવા પરામર્શનો અધિકાર માગી શકે એવી હકદારી ઉત્પન્ન થતી નથી. [૫૪૮–ડી–ઈ]

૩.૨. માત્ર એટલા માટે કે બાલ્કોને રાજ્ય ગણતા કામદારોને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬નું સંરક્ષણ પ્રાપ્ત હોઈ શકે, તેનો અર્થ એવો થતો નથી કે પૂર્વવર્તી એકમાત્ર શેરધારક એટલે કે સરકારને વિનિયોજન ઘટાડવાનો નિર્ણય લેતા પહેલાં કામદારોને પૂર્વ નોટિસ આપી તેમની સુનાવણી કરવાની હતી. પ્રાકૃતિક ન્યાયનો એવો કોઈ સિદ્ધાંત નથી, જે સરકારના આર્થિક નીતિ સંબંધિત નિર્ણયથી સામાન્ય રીતે એક વર્ગ તરીકે પ્રભાવિત થનારા વ્યક્તિઓને પૂર્વ નોટિસ અને સુનાવણી આપવાની આવશ્યકતા રાખે. જોકે, ભારત સંઘનો એવો કેસ છે કે વિનિયોજન ઘટાડવાની પ્રક્રિયા અંગે કામદારોને સતત સંવાદ દ્વારા સંપૂર્ણપણે માહિતગાર કરવામાં આવ્યા હતા. [૫૪૮–એફ]

૩.૩. કંપનીના કર્મચારીઓને કંપનીનું સંચાલન કેવી રીતે થાય છે તે અંગે જાણવાની રસદારી હોઈ શકે, પરંતુ વિનિવેશ કરવાની પ્રક્રિયામાં કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતો લાગુ પડશે અને કામદારોને, અથવા તે બાબતમાં હિત ધરાવતી અન્ય કોઈ પણ પક્ષને, સાંભળવાનો અધિકાર રહેશે એવું સ્વીકાર્ય નથી. સારા શાસન અને વહીવટ માટે, જ્યારે આવી નીતિગત નિર્ણયો

લેવામાં આવે છે ત્યારે રજૂ થયેલ પ્રતિનિધિત્વો પર વિચારણા સહિત વ્યાપક સ્તરે પરામર્શ થવો ઇચ્છનીય છે, પરંતુ નીતિગત નિર્ણય લેવામાં આવે તે પહેલાં સુનાવણી આપવી કાયદા હેઠળ આવશ્યક બનાવતી કોઈ જોગવાઈ નથી. કાર્યકારી સત્તાઓના પ્રયોગમાં, સમયાંતરે નીતિગત નિર્ણયો લેવા પડે છે. જ્યારે પણ કોઈ નીતિગત નિર્ણય લેવાય ત્યારે તેનાથી પ્રભાવિત થનારા તમામ લોકોને ઔપચારિક સુનાવણી આપવી અશક્ય અને અવ્યવહારુ બનશે. કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોના અમલમાં સુનાવણી આપવાનો એક હેતુ એ છે કે ગેરકાયદેસર કાર્યવાહી અથવા નિર્ણય ન થાય તેની ખાતરી થાય. કોઈ ખોટો હુકમ વ્યક્તિને પ્રતિકૂળ અસર પહોંચાડી શકે છે અને મુખ્યત્વે આ કારણસર, વહીવટી હુકમ પસાર કરવા પહેલાં યુક્તિસંગત તક આપવી આવશ્યક બની શકે. પરંતુ નીતિગત નિર્ણયના કિસ્સામાં આવું કરવું અવ્યવહારુ હોય છે અને કેટલીક વખત જાહેર હિતના વિરુદ્ધ પણ હોય છે; છતાં તેનો અર્થ એવો નથી કે કાયદાના વિરુદ્ધ હોય તેવી નીતિગત નિર્ણયને પડકારી શકાય નહીં. કામદારોને સાંભળવાની તક ન આપવી, માત્ર તે કારણે, નિર્ણયને દૂષિત ઠેરવવાનો આધાર બની શકતી નથી. જો નિર્ણય અન્યથા કાયદાના અથવા કોઈ બંધારણીય જોગવાઈના વિરુદ્ધ હોવાથી ગેરકાયદેસર હોય, તો કામદારો જેવા પ્રભાવિત વ્યક્તિઓ તેને પડકારી શકે, પરંતુ પૂર્વ–નિર્ણયાત્મક સુનાવણી ન આપવી માત્ર તે કારણે નિર્ણય રદ કરવાનો આધાર બની શકે નહીં. [૫૫૬–સી–એફ]૩.૪. ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં, જ્યાં હકો પ્રભાવિત

થવાની સંભાવના હોય, ત્યાં કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતો અનુસાર અદાલતે તે પક્ષને સુનાવણી આપવી આવશ્યક છે જેના વિરુદ્ધ પ્રતિકૂળ અથવા અનનુકૂળ હુકમ પસાર થઈ શકે. જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમમાં શેરોનું વિનિવેશ કરવાનું સરકાર નીતિરૂપે નક્કી કરે ત્યારે તે કોઈ ન્યાયિક કે અર્ધ–ન્યાયિક કાર્ય બજાવતી નથી. વ્યવસ્થાપનમાં પરિવર્તનની પરિસ્થિતિમાં કામદારો સાથે પરામર્શ કરવો ન્યાયસંગત અને સમજદારીપૂર્ણ હોઈ શકે, તેમ છતાં કંપનીમાં બહુમતી શેરોના વેચાણની પ્રક્રિયામાં એવો પરામર્શ કરવો કાયદેસર ફરજરૂપ નથી. (૫૫૭–બી–ડી)

રાષ્ટ્રીય વસ્ત્ર કામદારોનું મજૂર સંઘ અને અન્ય વિ. પી.આર. રામકૃષ્ણન, (૧૯૮૩)૧ એસીસીસી ૨૨૮, ભિન્ન ઠરાવવામાં આવ્યો.

પ્રો. બાબુ મેથ્યુ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, (૧૯૯૭) ૯૦ કંપની કેસિસ ૪૫૫, માન્ય રાખવામાં આવ્યો.

૪. બાલ્કોના વિનિયોજનની પ્રક્રિયામાં રાજ્ય સરકારની કથિત બિન–પરામર્શ અંગેની ફરિયાદ રાજ્ય સરકાર અને ભારત સંઘ વચ્ચેનો વિષય છે અને કામદારો દ્વારા અદાલત સમક્ષ શરૂ કરાયેલ કાર્યવાહીમાં રાજ્ય દ્વારા ભારત સંઘ સામે આવી ફરિયાદ ઉઠાવી શકાતી નથી. તેમ છતાં, બાલ્કોના વિનિયોજનની સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન શું ચાલી રહ્યું હતું તે બાબતે રાજ્ય સરકાર અજાણ હતી એવું માનવું અવિશ્વસનીય છે. વિનિયોજન સંબંધે વિવિધ તબક્કાઓએ વ્યાપક જાહેરપ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો. યોગ્ય જાહેરપ્રચાર

પછી વૈશ્વિક સલાહકારની નિમણૂક કરવામાં આવી અને ત્યારબાદ વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની પસંદગી કરવા માટે જાહેરાત બહાર પાડવામાં આવી. બાલ્કોના વિનિયોજનની સમગ્ર પ્રક્રિયા લગભગ બે વર્ષના ગાળામાં પૂર્ણ થઈ હતી. આ મુદ્દે લોકસભામાં સભ્યો દ્વારા ચર્ચા પણ કરવામાં આવી હતી. વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની પસંદગી પહેલાંના કોઈપણ તબક્કે રાજ્ય સરકારને પોતાની મંતવ્યો કે પ્રતિનિધિત્વ મોકલવામાં અથવા વેચવામાં આવતાં ૫૧ % શેરો ખરીદવા માટે પ્રસ્તાવ કરવામાં કોઈ અવરોધ નહોતો. એકવાર શેરહોલ્ડર્સ કરાર પર હસ્તાક્ષર થઈ ગયા પછી, કંપનીમાં ૫૧ % ઈક્વિટી શેરો રૂપિયા ૫૫૧.૪૧ કરોડના વધુ મૂલ્યે ખરીદવાની રાજ્ય સરકારની દરખાસ્તનો કોઈ પરિણામકારક અસર રહેતી નથી. આ દરખાસ્ત વિવાદની કાર્યવાહી શરૂ થાય ત્યાં સુધી ક્યારેય જાહેરમાં આવી નહોતી. [૫૫૮–ડી–જી]

૫. આયોગના અધ્યક્ષે સરકારને ઈક્વિટીના માત્ર ૪૦ % વેચાણ અંગે આયોગની ભલામણને બદલે ઈક્વિટીના ૫૧ % અથવા તેથી વધુના વ્યૂહાત્મક વેચાણ પર વિચાર કરવા વિનંતી કરી હતી. હકીકતો પરથી, ભારત સંઘે વિનિવેશ આયોગ દ્વારા આપવામાં આવેલી સલાહથી ભટક્યું હતું એવો તર્ક સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. આયોગની સલાહ ભારત સંઘ માટે બાધ્યકારી ન હતી. વધુમાં, આયોગની દેખરેખ હેઠળ વિનિવેશ કરવાની અને હિતધારકો, કામદારો, ગ્રાહકો વગેરેના હિતોના વિચાર જેવા મુદ્દાઓ પર આયોગ સરકારને સલાહ આપે એવી જે શરતો સંદર્ભ માટે નક્કી કરવામાં આવી હતી અને જે

જોગવાઈઓ ઠરાવમાં સમાવિષ્ટ હતી, તે અનુગામી ઠરાવ દ્વારા કાઢી નાખવામાં આવી હતી. આયોગ માત્ર સલાહકાર અથવા ભલામણકાર સંસ્થા બની ગયો હતો. સરકારે આ સલાહ સ્વીકારી અને બાલ્કોની ઈક્વિટીના ૫૧ % અથવા તેથી વધુ હિસ્સાના વેચાણ સાથે સંચાલનનું હસ્તાંતરણ કરવાથી માત્ર ૪૦% વેચાણ કરતાં વધુ સારો ભાવ પ્રાપ્ત થશે એવો નિષ્કર્ષ કાઢ્યો, તેને અયોગ્ય, ગેરકાયદેસર અથવા મનસ્વી ગણાવી શકાય નહીં. [૫૫૯–જી–એચ; ૫૬૦–એ–સી]

–

૬.૧. આ અદાલતે મૂલ્યાંકનકર્તાએ રૂપિયા ૫૧૪.૫ કરોડે નક્કી કરેલ અનામત કિંમત યોગ્ય હતી કે નહોતી તે બાબત પર વિચાર કરવાનો નથી. વહીવટી ન્યાયિક સમીક્ષા કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે જોવાનું એ છે કે યોગ્ય પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે કે નહીં અને નક્કી કરાયેલ અનામત કિંમત મનસ્વી રીતે નીચી છે તથા પ્રથમ દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય છે કે નહીં. [૫૬૦–એફ]

૬.૨. શેરો સહિતની મિલ્કતો અનેક રીતે વેચી શકાય છે, અર્થે કે, જાહેર હરાજી દ્વારા, ટેન્ડરો દ્વારા અથવા સીલબંધ ઓફરો દ્વારા અથવા વાટાઘાટો દ્વારા. મૂલ્યાંકનકારની નિમણૂક કરવા અને શેરોના આ ૫૧ % નિયંત્રણકારી હિતનું મૂલ્ય મેળવવા માટે જે પ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવી હતી, તે સંભવતઃ અનામત કિંમત સુધી પહોંચવા માટે હતી. મિલ્કતોને

અંતે કેટલું મૂલ્ય મળશે તે પ્રાપ્ત થયેલ ઓફરમાં જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. બોલીદાતાઓએ પોતાની બોલીઓ રજૂ કરતી વેળાએ નક્કી કરવાપાત્ર અનામત કિંમત શું હશે તે જાણતું નહોતું. બોલીઓ પ્રાપ્ત થયા પછી જ અનામત કિંમત જાહેર કરવામાં આવી હતી. તેથી, બજારમાં સ્પષ્ટ માન્યતા એવી હતી કે બાલ્કોના ૫૧ % શેરો તથા તેના સંચાલન સાથે મળીને રૂ. ૫૫૦.૫ કરોડથી વધુ મૂલ્યવાન નહોતાં. આ પરિસ્થિતિઓમાં, જ્યારે ભારત સંઘે મૂલ્યાંકનકાર દ્વારા નક્કી કરાયેલ અનામત કિંમત કરતાં ઘણો વધુ દર ધરાવતી બોલી સ્વીકારીને બાલ્કોમાં વિનિયોજન ઘટાડવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, ત્યારે ઉક્ત નિર્ણયને કોઈપણ સંજોગોમાં દોષારોપણ કરી શકાય તેમ નથી. અનામત કિંમત ૫૧૪.૪ કરોડ હોવી જોઈએ હતી કે વધુ, તે બાબત ગૌણ જણાય છે, જ્યારે વૈશ્વિક જાહેરાત પછી બાલ્કોમાં ૫૧ % હિસ્સેદારીના વેચાણ માટે અપાયેલ શ્રેષ્ઠ કિંમત માત્ર રૂ. ૫૫૧.૫ કરોડ હતી. એવો કોઈ સંકેત નથી કે કોઈ અન્ય કંપની અથવા સંસ્થા એવી હતી અથવા આપી શકતી હતી કે જે ઉપરોક્ત રકમ કરતાં વધુ ઓફર કરી શકે. જ્યારે યોગ્ય પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવ્યું હોય અને અનામત કિંમત કરતાં વધુ કિંમતની ઓફર કરવામાં આવી હોય, ત્યારે સર્વોચ્ચ અદાલત માટે એવો નિષ્કર્ષ કાઢવાનો કોઈ આધાર રહેતો નથી કે સર્વોચ્ચ ઓફર સ્વીકારવાનો સરકારનો નિર્ણય કોઈ રીતે દૂષિત છે. [૫૬૦–જી–એચ; ૫૬૧–એ–ઈ]

૬.૩. સર્વોચ્ચ બોલીદારની દરખાસ્ત અનામત કિંમત કરતાં વધુ હતી, જે એક સુપ્રતિષ્ઠિત પદ્ધતિ દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી. વધુમાં, મૂલ્યાંકન હકીકતનો પ્રશ્ન છે અને અપનાવવામાં આવેલી પદ્ધતિ મનસ્વી ન હોય ત્યાં સુધી અદાલત મૂલ્યાંકનના વિષયોમાં હસ્તક્ષેપ કરશે નહીં. [૫૭૩-સી]

ડંકન્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, [૨૦૦૦] ૧ એસસીસી ૬૩૩, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

૭.૧. પારદર્શિતા એ અર્થમાં નથી કે સરકારનો વ્યવહાર જાહેરમાં ચોરાહા પર બેસીને ચલાવવામાં આવે. પારદર્શિતા માટે એટલું આવશ્યક છે કે નિર્ણય જે રીતે લેવાયો હોય તે રીત જાહેર થાય. નિર્ણય લેવા માટેના વ્યક્તિઓને મનસ્વી રીતે પસંદ કરવામાં આવ્યા નથી અથવા નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા નથી. ગ્લોબલ એડવાઈઝર અને સ્ટ્રેટેજિક પાર્ટનરની પસંદગી વૈશ્વિક જાહેરાત બહાર પાડવાની પ્રક્રિયા દ્વારા કરવામાં આવી હતી. ગ્લોબલ એડવાઈઝરે જ મૂલ્યાંકનકર્તાની પસંદગી કરી હતી, જે સરકાર દ્વારા જાળવવામાં આવતી મૂલ્યાંકનકર્તાઓની યાદીમાં પહેલેથી જ સમાવેશ પામેલો હતો. જે કંઈ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ હતી તેની હાઈ પાવર કમિટીએ તપાસ કરી હતી અને અંતિમ નિર્ણય વિનિવેશ બાબતની કેબિનેટ કમિટીએ લીધો હતો. આ પરિસ્થિતિઓમાં પારદર્શિતાનો અભાવ રહ્યો છે એવું કહેવું અનુચિત અને કોઈપણ આધાર વિના છે. [૫૬૧-જી-એચ; ૫૬૨-એ]

૭.૨. હકીકતો દર્શાવે છે કે આ વિનિવેશ અમલમાં મૂકવામાં ન્યાયસંગત, વાજબી અને સમન્યાયી પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે. પારદર્શિતાના અભાવના આક્ષેપો અથવા નિર્ણય ઉતાવળમાં લેવામાં આવ્યો હતો અથવા સત્તાનો મનસ્વી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એવા આક્ષેપો કોઈપણ આધાર વિના છે. રાજ્ય સરકારે ભારત સંઘ વિરુદ્ધ કોઈપણ આધાર વિના આવા આક્ષેપો કર્યા છે તે ખેદની બાબત છે. રાજ્યના એક અધિકારીએ કરેલા આવા નિરાધાર નિવેદનોની આ અદાલત કડક નિંદા કરે છે. [૫૭૩–એ–બી]

૮. એમ.પી. જમીન મહેસૂલ સંહિતા, ૧૯૫૯ની તે સમયની જોગવાઈઓ અનુસાર બાલ્કોને ભાડે જમીન આપવી સ્પષ્ટપણે માન્ય હતી. છેલ્લી મંજૂરી અપાઈ ત્યારથી ૨૫ વર્ષ પછી હવે એવું ઠરાવવું બહુ મોડું થઈ ગયું છે કે વિનિયોજન હરણના કારણે વર્ષ ૨૦૦૧માં ગેર–આદિવાસીને જમીનનું હસ્તાંતરણ થયેલું માનવું જોઈએ, તેમ છતાં જમીન તો યથાવત્ બાલ્કો પાસે જ રહી છે, જેને તે મૂળરૂપે હસ્તાંતરિત કરવામાં આવી હતી. વ્યવસ્થાપનમાં ફેરફાર અથવા હિસ્સેદારીની રચનામાં ફેરફાર થવાથી એક કંપનીમાંથી બીજી કંપનીને જમીનનું હસ્તાંતરણ થયું છે એવો અર્થ નીકળતો નથી. જો વર્ષ ૧૯૬૮થી ૧૯૭૨ દરમિયાન બાલ્કોના હિતમાં જમીનની ભાડાપટ્ટાની મૂળ મંજૂરી અને હસ્તાંતરણની પરવાનગી માન્ય હતી, તો હવે એવું દલીલ કરી શકાતું નથી કે સરકારનો હિસ્સો ૪૯% સુધી ઘટતા જમીનનું ફરી એકવાર હસ્તાંતરણ થયું છે. બાલ્કો જાહેર ક્ષેત્રનું ઉપક્રમ ન હોત તો પણ, તેને થયેલ

જમીનનું હસ્તાંતરણ જમીન મહેસૂલ સંહિતાના ઉલ્લંઘનમાં નહોતું. અનેક વર્ષો પહેલાં જમીન બાલ્કોને કાયદેસર રીતે અપાઈ હતી અને આજે રાજ્ય સરકાર માટે પોતાનું જ કૃત્ય યોગ્ય હતું કે નહીં તે પડકારીને અચાનક પલટી ખાવી ખુલ્લી નથી. વધુમાં, વ્યવસ્થાપનમાં ફેરફાર છતાં જમીન બાલ્કો પાસે જ રહી છે, જેને તે કાયદેસર રીતે ભાડે અપાઈ હતી. [૫૬૪–ઇ–એચ]

સમથા વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, *[૧૯૯૭] ૮* એસીસીસી ૧૯૧, ભિન્ન ઠરાવવામાં આવેલ.

૯.૧. જાહેર હિતની અરજી (પી.આઈ.એલ.) તમામ અન્યાયો માટે કોઈ જાદુઈ ઉપાય કે સર્વરોગહર ઔષધિ નથી. તે મૂળતઃ નિર્બળ અને વંચિત લોકોના મૂળભૂત માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે રચવામાં આવી હતી અને એવી પ્રક્રિયા હતી, જે તેવા પ્રસંગોમાં વિકસાવવામાં આવી હતી જ્યાં જાહેરહિતચિંતક વ્યક્તિ ગરીબી, લાચારગી અથવા આર્થિક અને સામાજિક અસમર્થતાઓના કારણે રાહત માટે અદાલતનો દરવાજો ખખડાવી ન શકતા એવા લોકોને વાસ્તવમાં તેમની તરફથી અરજી દાખલ કરે. તાજેતરના સમયમાં, પી.આઈ.એલ.ના દુરુપયોગના વધતા જતા ઉદાહરણો જોવા મળ્યા છે. [૫૬૬–એફ]

૯.૨. જનહિત અરજીનો હેતુ એવો નહોતો કે શાસન દ્વારા તેની વહીવટી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને લેવામાં આવતા નાણાકીય અથવા આર્થિક નિર્ણયો સામે પડકાર ઉઠાવવાનું તે હથિયાર બને. આવા કોઈપણ નિર્ણયથી

વ્યક્તિગત રીતે વ્યથિત થયેલી વ્યક્તિ, જેને તે ગેરકાયદેસર લાગે, તે કાયદાની અદાલતમાં તેને પડકારી શકે છે, પરંતુ કોઈ પરિચિત ન હોય તેવી વ્યક્તિના કહેવા પરથી કરવામાં આવેલી જનહિત અરજી સ્વીકારવી યોગ્ય નથી. આવી કાર્યવાહી માત્ર એટલા આધારે કે તે ગરીબ અને પીડિત લોકો તરફથી છે, એમ માનવામાં આવી શકતી નથી, જ્યાં સુધી અદાલત સંતોષ ન પામે કે અનુચ્છેદ ૨૧નું ઉલ્લંઘન થયું છે અને પ્રતિકૂળ અસર પામેલ વ્યક્તિઓ અદાલતનો દરવાજો ખટખટાવવામાં અસમર્થ છે. વિનિયોજનમુક્તિ કરવાનો નિર્ણય તથા તેની અમલવારી, રાજ્યની આર્થિક નીતિ સંબંધિત સંપૂર્ણપણે વહીવટી નિર્ણય છે અને ફાજલ હસ્તક્ષેપ કરનાર વ્યક્તિના પ્રેરણે તેના વિરોધમાં કરવામાં આવેલ પડકાર જનહિત અરજીના પરિમાણોમાં આવી શકતો નથી. [૫૭૧–જી–એચ; ૫૭૨–એ]

૯.૩. સરકાર તરફથી સંવિધાનિક અથવા કાયદેસરની ફરજોનું ઉલ્લંઘન થવાને કારણે જનતાને હાનિ પહોંચે તો પી.આઈ.એલ. દ્વારા ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ ઉપલબ્ધ બને છે. અહીં એવી સ્થિતિ નથી અને આર્થિક નીતિ અથવા સુધારાના ક્ષેત્રમાં અદાલત યોગ્ય મંચ નથી. જાહેર હિત અથવા જિજ્ઞાસાના દરેક પ્રશ્નને પી.આઈ.એલ.નો વિષય બનાવવામાં આવી શકતો નથી. અદાલતો દેશનું શાસન ચલાવવા માટે રચાયેલ નથી અને તેઓએ એવું કરવું પણ ન જોઈએ. અદાલતો ત્યારે જ હસ્તક્ષેપ કરશે જ્યારે સંવિધાનિક અથવા કાયદેસરની જોગવાઈઓનું સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન થયું હોય

અથવા રાજ્યએ પોતાની સંવિધાનિક અથવા કાયદેસરની ફરજોનું પાલન કર્યું ન હોય, જે હાલના કેસમાં નથી. [૫૭૩–ઈ–જી]

૯.૪. જાહેર પ્રકલ્પો અને યોજનાઓ અથવા આર્થિક નીતિઓ અથવા યોજનાઓ સંબંધે ખાસ કરીને મનાઈહુકમ અથવા સ્થગિતી સ્વરૂપે કોઈ એકતરફી રાહત મંજૂર કરવામાં આવવી જોઈએ નહીં. માત્ર ત્યારે જ, જ્યારે અદાલત યોગ્ય અને માન્ય કારણોસર આ બાબતે સંતોષ પામે કે અપૂરણીય અને અપ્રતિસાધ્ય નુકસાન થશે, ત્યારે તમામ પક્ષોને સાંભળ્યા પછી મનાઈહુકમ જારી કરવો જોઈએ. તેમ છતાં, જો દાખલ કરવામાં આવેલી જનહિત અરજી નામંજૂર થાય તો થયેલ નુકસાન અથવા હાનિની ભરપાઈ કરવા માટે વળતર–બાંહેધરી અથવા પૂરતું ખાતરીપત્ર આપવાની જેવી યોગ્ય શરતો પર અરજદારને બાંધવામાં આવવું જોઈએ. મામલાઓનો વહેલો નિકાલ થવો એ જાહેર હિતમાં છે. તેથી, જનહિત અરજીનો શક્ય તેટલો વહેલો નિકાલ થવો જોઈએ, કારણ કે કોઈપણ વિલંબ જાહેર હિતના વિરુદ્ધ જશે અને આ રીતે પ્રતિકૂલ પરિણામકારક બનશે. [૫૭૪–એ–સી]

એસ.પી. ગુપ્તા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, *[૧૯૮૧]* સપ્લી. એસીસી ૮૭*;* સચિદાનંદ પાંડે અને અન્ય વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય અને અન્ય, *[૧૯૮૭]* ૨ એસીસી ૨૯૫*;* સુભાષ કુમાર વિ. બિહાર રાજ્ય અને અન્ય, *[૧૯૯૧]* ૧ એસીસી ૫૯૮*;* જનતા દળ વિ. એચ.એસ.

ચૌધરી અને અન્ય, [૧૯૯૨] ૪ એસીસી ૩૦૫; રૌણક ઇન્ટરનેશનલ લિ. વિ. આઈ. વી.આર.

કન્સ્ટ્રક્શન લિ. અને અન્ય, [૧૯૯૯] ૧ એસસીસી ૪૯૨ અને નર્મદા બચાઓ આંદોલન વિ. યુનિયન ઑફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, [૨૦૦૦] ૧૦ એસસીસી ૬૬૪, નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૧૦. બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ બાલ્કો દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી તે રિટ અરજી અંગે, જેમાં રાજ્ય સરકારના અધિકારીઓએ જમીન મહેસૂલ સંહિતા અને ખનન રાહત નિયમોની વિવિધ જોગવાઈઓના કથિત ભંગ બાબતે જારી કરેલી વિવિધ કારણ દર્શાવો નોટિસોને પડકારવામાં આવી છે, કંપનીને તે જ કાયદાઓ હેઠળ, જેઓના આધારે નોટિસો આપવામાં આવેલ, પૂરતો વૈકલ્પિક ઉપાય ઉપલબ્ધ છે અને યોગ્ય પ્રસંગે તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ વડી અદાલતનો આશ્રય લઈ શકે છે. [૫૭૨–ડી]

દીવાની મૂળ અધિકારક્ષેત્ર : સ્થાનાંતરિત કેસ (સી) ક્રમાંક ૮/૨૦૦૧.

સાથે

ટી.સી. (સી) નં. ૯ અને ૧૦ / ૨૦૦૧ તથા ડબલ્યુ.પી. (સી) નં. ૧૯૪ ના ૨૦૦૧.

સોલી જે. સોરાબજી, એટોર્ની જનરલ, હરિશ એન. સાલ્વે, સોલિસિટર જનરલ, દિપાંકર પી. ગુપ્તા, જી.એલ. સાંઘી, સી.એ. સુન્દરમ, પી. ચિદમ્બરમ, અનુપ જી. ચૌધરી, રણજિત કુમાર, ડૉ. એ.એમ. સિંઘવી, જયદીપ ગુપ્તા, સંજય સેન, રાણા એસ. બિસ્વાસ, સુશ્રી શીતલ શર્મા, સિતેશ મુખર્જી, સુશ્રી ઇન્દ્રા સાહ્ની, એસ.એસ. રાય, સુશ્રી રાખી રાય, સુશ્રી પી.એસ. શ્રોફ, સુશ્રી ઋતુ ભલ્લા, સિદ્ધાર્થ દત્તા, મનીષ સિંઘવી, અંકુર તલવાર, મનિંદર સિંહ, સુશ્રી પ્રતિભા એમ. સિંહ, સુશ્રી કવિતા વાડિયા, સિદ્ધાર્થ ગોસ્વામી, સિદ્ધાર્થ ચૌધરી, બી. વી. બૈરામ દાસ, રાજીવ કે. ગર્ગ, અન્નમ ડી.એન. રાવ, રવીન્દ્ર શ્રીવાસ્તવ, છત્તીસગઢ માટે એડવોકેટ જનરલ, પ્રકાશ શ્રીવાસ્તવ, પીયૂષ ધર્માધિકારી, સુશ્રી સુપર્ણા શ્રીવાસ્તવ, હર્ષ વર્મા, આર.એમ. શર્મા, સંજય પરીખ, આર.આર. ચંદ્રચૂડ, અરુણ બેરીવાલ, સુધીર વાલિયા, મહિંદર સિંહ દહિયા, જયદીપ ગુપ્તા, શાહિદ રિઝવી અને સુશ્રી સરલા ચંદ્રા, હાજર પક્ષકારો તરફથી.

ટી.સી. (સી) ક્રમાંક ૯/૨૦૦૧ માં અરજદાર તરફથી વ્યક્તિગત રીતે હાજર.

અદાલતનો ચુકાદો બી.એન. કિરપાલ, ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા નીચે મુજબ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.

૧. ભારત સંઘ દ્વારા મેસર્સ ભારત એલ્યુમિનિયમ કંપની લિમિટેડ (આગળ 'બાલ્કો' તરીકે ઉલ્લેખિત)ના ૫૧% શેરોનું વિનિયોજન દૂર કરી હસ્તાંતરણ કરવાનો જે નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે, તેની માન્યતા આ કેસોમાં મુખ્ય મુદ્દો છે.

૨. બાલ્કોનું કંપનીઝ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ હેઠળ ભારત સરકારના ઉપક્રમ તરીકે ૧૯૬૫ માં નિગમન કરવામાં આવ્યું હતું. તેના વિનિયોજન પહેલાં તેની ચુકવાયેલ શેર મૂડી રૂ. ૪૮૮.૮૫ કરોડ હતી, જે ભારત સરકારની માલિકીની અને નિયંત્રણ હેઠળ હતી. કંપની એલ્યુમિનિયમના ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલી છે અને તેની છત્તીસગઢ રાજ્યના કોર્બા ખાતે તથા પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યના બિધાનબાગ ખાતે એકમો હતાં. કંપની પાસે વાયર રોડ્સ અને અર્ધ–નિર્મિત ઉત્પાદનો સહિત એલ્યુમિનિયમ ધાતુના ઉત્પાદન અને વેચાણ માટે એકીકૃત એલ્યુમિનિયમ ઉત્પાદન એકમ છે.

૩. મધ્ય પ્રદેશ સરકારે તા. ૧૮.૦૩.૧૯૬૮ના પોતાના પત્ર દ્વારા બાલ્કોને લખ્યું હતું કે તેમાં સમાયેલ શરતો અને નિયમોના આધિન તેને ૯૯ વર્ષના ભાડાપટ્ટે જમીન આપવાનો પ્રસ્તાવ છે. તે પત્રમાં પ્રતિ એકર રૂ. ૨૦૦.૦૦ના પ્રીમિયમની ચુકવણી પર સરકારી જમીન ભાડાપટ્ટે આપવાની અને તેની સાથે સાથે એવી કબજેદારીની જમીન પણ ઉપલબ્ધ કરાવવાની કલ્પના કરવામાં આવી હતી, જેનું સંપાદન કરીને બાલ્કોને ભાડાપટ્ટે હસ્તાંતર કરવાનું હતું, શરતે કે તે સંપાદનનો વાસ્તવિક ખર્ચ તેમજ વાર્ષિક

ભાડાપટ્ટા ભાડું ચૂકવે. તા. ૧૩.૦૬.૧૯૬૮ના પોતાના પત્ર દ્વારા બાલ્કોએ તા. ૧૮.૦૩.૧૯૬૮ના ઉપરોક્ત પત્રમાં રહેલા, પોતાની તરફ જમીન હસ્તાંતર કરવાના પ્રસ્તાવને મંજૂરી આપી હતી. બાલ્કોએ આ પત્ર દ્વારા જાણ કરેલ કે જમીનની કુલ આવશ્યકતા આશરે ૧૬૧૬ એકર રહેશે. ત્યારબાદ, હસ્તાંતરિત કરવામાં આવેલી સરકારી જમીન ઉપરાંત, મધ્ય પ્રદેશ સરકારે વળતર ચૂકવીને બાલ્કો માટે જમીન સંપાદન અધિનિયમ, ૧૮૯૪ની જોગવાઈઓ હેઠળ જમીન અધિગ્રહિત કરી હતી. બિલાસપુરના જિલ્લા કલેક્ટરે પણ એમ. પી. ભૂમિ આવક સંહિતા, ૧૯૫૯ની કલમ ૧૬૫(૬) હેઠળ બાલ્કોના હિતમાં ખાનગી જમીનનું સંપાદન/ હસ્તાંતરણ કરવા પરવાનગી આપી હતી. ઉપરોક્તના પરિણામે, બાલ્કોએ રાજ્ય સરકાર પાસેથી અને તેની સહાયથી પ્રાપ્ત કરેલી જમીન પર પોતાનું સ્થાપન સ્થાપિત કર્યું હતું.

૪. ૧૯૯૦–૯૧થી અનુસારી કેન્દ્રીય સરકારો કેટલીક જાહેર ક્ષેત્રની સાહસિક સંસ્થાઓમાં વિનિવેશ કરવાની યોજના બનાવતી આવી હતી. વિનિવેશની નીતિના અનુસંધાને, ૨૩.૦૮.૧૯૯૬ના ઠરાવ દ્વારા ઉદ્યોગ મંત્રાલય (જાહેર સાહસ વિભાગ), ભારત સરકાર દ્વારા પ્રારંભમાં ત્રણ વર્ષના ગાળાં માટે જાહેર ક્ષેત્ર વિનિવેશ આયોગની રચના કરવામાં આવી હતી. ઠરાવમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે આ આયોગની સ્થાપના કેન્દ્રની યુનાઈટેડ ફ્રન્ટ સરકારના સામાન્ય લઘુત્તમ કાર્યક્રમના અનુસંધાને કરવામાં આવી હતી. આ આયોગ સ્વતંત્ર, ગૈર–સાંવિધિક સલાહકાર સંસ્થા હતી અને તેના અધ્યક્ષ

તરીકે શ્રી જી. વી. રામકૃષ્ણાની પૂર્ણ–સમયના અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્તિ કરવામાં આવી હતી. આ આયોગમાં ચાર અંશ–સમયના સભ્યો હતા. ઉક્ત ઠરાવના પરિછેદ ૩, ૪ અને ૫ નીચે મુજબ છે :–

"૩. આયોગના સંદર્ભની વ્યાપક શરતો નીચે મુજબ છે :–

૧. કોર ગ્રુપ દ્વારા તેની સમક્ષ સંદર્ભિત જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો માટે ૫–૧૦ વર્ષના ગાળામાં એક વ્યાપક, સમગ્રીપૂર્ણ અને દીર્ઘકાલીન વિનિયોજનમુક્તિ કાર્યક્રમ ઘડવો.

૨. દરેક પી.એસ.યુ.માં વિનિયોજનમાંથી હિસ્સો ઘટાડવાની વ્યાપ્તિ (કુલ/આંશિક, ટકાવારી દર્શાવીને) નક્કી કરવી.

૩. સંપૂર્ણ વિનિયોગમુક્તિ કાર્યક્રમના સંદર્ભમાં કોર ગ્રુપ દ્વારા તેની સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલા જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોને પ્રાથમિકતા આપવી.

૪. દરેક ઓળખવામાં આવેલા પી.એસ.યુ. માટે વિનિયોજન ઘટાડવાના પ્રાધાન્યપૂર્ણ પ્રકાર(ઓ) (સ્થાનિક મૂડી બજારો/આંતરરાષ્ટ્રીય મૂડી બજારો/હરાજી/ઓળખાયેલ રોકાણકારોને ખાનગી વેચાણ/અન્ય કોઈપણ) અંગે ભલામણ કરવી. તેમજ બજારની પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને વિવિધ વિકલ્પોના યોગ્ય સંયોજન અંગે પણ સૂચન કરવું.

૫. સરકારના હેતુ, સંબંધિત જાહેર ક્ષેત્રની સંસ્થાઓની નાણાંકીય આવશ્યકતા તથા બજારની પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને, પ્રાથમિક અને દ્વિતીય હિસ્સાવિક્રય વચ્ચે યોગ્ય મિશ્રણ અંગે ભલામણ કરવી.

૬. યોગ્ય મુજબ સાધન, કિંમતનિર્ધારણ, સમયનિર્ધારણ વગેરે બાબતો અંગે નિર્ણય લેવા તથા સમગ્ર વેચાણ પ્રક્રિયા પર દેખરેખ રાખવા માટે.

૭. નિર્દિષ્ટ પી.એસ.યુ.ઓ. માટે વિનિવેશ પ્રક્રિયા સુગમ બને તે હેતુથી નાણાકીય સલાહકારોની પસંદગી કરવી.

૮. અસરગ્રસ્ત કર્મચારીઓના હિતોનું સંરક્ષણ થાય તે માટે, જેમાં વેચાણ પ્રક્રિયામાં કર્મચારીઓની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવાનું પણ સમાવેશ થાય છે, વિનિયોજનમુક્તિ પ્રક્રિયા દરમિયાન યોગ્ય પગલાં લેવામાં આવે તેની ખાતરી કરવી.

૯. વિનિવેશ પ્રક્રિયાની પ્રગતિ પર નજર રાખવી, જરૂરી પગલાં લેવા અને તેવી પ્રગતિ અંગે સરકારને આવર્તક અહેવાલ આપવો.

૧૦. સરકારની વિનિયોજન–હિસ્સાવેચાણ નીતિઓ અને કાર્યક્રમો અંગે જનજાગૃતિ સર્જવામાં સરકારને સહાય કરવી, જેથી લોકોમાં પ્રતિબદ્ધતા વિકસે તે દૃષ્ટિએ.

૧૧. ઉદ્યોગસાહસિક એકમોના શેરહોલ્ડિંગમાં વધુ વ્યાપક જાહેર સહભાગિતા સુનિશ્ચિત થાય તે માટે વિનિયોજનમુક્તિના પ્રસ્તાવોને વ્યાપક પ્રચાર આપવો; અને

૧૨. વિનિયોજન દ્વારા વધારેલી વસૂલાત સુનિશ્ચિત થાય તે માટે, જો જરૂરી હોય તો, અલ્પ મૂડીરોકાણો દ્વારા સાહસોના સંભવિત મૂડી પુનઃરચનાના વિષયમાં સરકારને સલાહ આપવી.

(૪) વિનિયોજન–ઉપસંહાર આયોગ સલાહકાર સંસ્થા રહેશે અને વિનિયોજન–ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય કંપનીઓ તથા વિનિયોજન–ઉપસંહારની પદ્ધતિ અંગે વિનિયોજન–ઉપસંહાર આયોગ દ્વારા આપવામાં આવેલી સલાહના આધારે સરકાર અંતિમ નિર્ણય લેશે. જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો વિનિયોજન–ઉપસંહાર આયોગની સર્વોપરી દેખરેખ હેઠળ સરકારના નિર્ણયનો અમલ કરશે.

(૫) ઉપરોક્ત વિષયો અંગે સરકારને સલાહ આપતી વખતે આયોગ સંબંધિત જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોમાં હિત ધરાવતા હિતધારકો, કામદારો, ઉપભોક્તાઓ તથા અન્ય વ્યક્તિઓના હિતોનો પણ વિચાર કરશે."

૫. અહીં નોંધવું યોગ્ય છે કે તા. ૧૨.૦૧.૧૯૯૮ના ઠરાવ દ્વારા તા. ૨૩.૦૮.૧૯૯૬નો અગાઉનો ઠરાવ કલમ ૩, ૪ અને ૫ કાઢી નાંખીને તથા

તેની જગ્યાએ નીચે મુજબનો પ્રત્યારોપણ કરીને આંશિક રીતે સુધારવામાં આવ્યો હતો :

"૩(૧) વિનિવેશ આયોગ સલાહકાર મંડળ હશે અને તેની ભૂમિકા તથા કાર્યો સરકાર દ્વારા તેને સંદર્ભિત કરવામાં આવેલા તે જાહેર ક્ષેત્રના એકમોમાં વિનિવેશ અંગે સરકારને સલાહ આપવાની રહેશે.

૩(૨) આયોગ સરકાર દ્વારા તેને વિશેષરૂપે સંદર્ભિત કરવામાં આવેલા વિનિયોજનમુક્તિ સંબંધિત અન્ય કોઈપણ વિષય અંગે સરકારને સલાહ આપશે, અને સરકાર દ્વારા તેને સોંપવામાં આવતી વિનિયોજનમુક્તિ સંબંધિત અન્ય કોઈપણ પ્રવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરશે.

૩(૩) પોતાની ભલામણો કરતી વખતે, આયોગ જાહેર ક્ષેત્રની એકમ(એસ) માં કામદારો, કર્મચારીઓ તથા અન્ય હિતધારકોના હિતોને પણ ધ્યાનમાં લેશે.

૩(૪) વિનિયોજનમુક્તિ આયોગની ભલામણો અંગેનો અંતિમ નિર્ણય સરકારમાં નિવેશિત રહેશે."

૬. ભારત સંઘના જણાવ્યા મુજબ, વિનિયોજન આયોગની ભલામણોની પ્રક્રિયા માટે અનુસરવાની વ્યાપક પ્રક્રિયાઓ નક્કી કરવામાં આવી હતી. તેમાં અન્ય બાબતો ઉપરાંત, આ મુજબ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે:

(૧) વિત્ત મંત્રાલય (હવે વિનિયોજનમુક્તિ વિભાગ) સંબંધિત પ્રશાસકીય તંત્ર પાસેથી અભિપ્રાયો મંગાવીને, વિનિયોજનમુક્તિ આયોગની ભલામણોની પ્રક્રિયા કરશે;

(૨) વિચારણા માટે ભલામણોનું અવિનિવેશ માટેના સચિવોના કોર ગ્રૂપ સમક્ષ પ્રસ્તુતીકરણ કરવું;

(૩) ત્યારબાદ સચિવોના કોર ગ્રુપની ભલામણો નિર્ણય માટે મંત્રિમંડળ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે;

(૪) વધુમાં એવું પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે સચિવોના મુખ્ય સમૂહના અધ્યક્ષ તરીકે કેબિનેટ સચિવ રહેશે અને તેના કાયમી સભ્યો નાણાં સચિવ, મહેસૂલ સચિવ, ખર્ચ સચિવ, સચિવ, જાહેર ઉપક્રમ વિભાગ, સચિવ, આયોજન આયોગ અને મુખ્ય આર્થિક સલાહકાર, નાણાં મંત્રાલય રહેશે, અને

(૫) નિર્ણયોના અમલીકરણ માટે, પ્રશાસનિક મંત્રાલયના સચિવ/સંયુક્ત સચિવના અધ્યક્ષસ્થાને અને આર્થિક બાબતોના વિભાગ તથા જાહેર ઉદ્યોગોના વિભાગના સંયુક્ત સચિવો સહિત, તેમજ કંપનીઓના અધ્યક્ષ અને વ્યવસ્થાપક નિયામક સભ્યો તરીકે અને કંપનીના નિયામક (નાણાં) સંયોજક તરીકે ધરાવતું એક અંતર–મંત્રાલયી સમૂહ રચવામાં આવે. બાલ્કો ના કેસમાં, આઇ.એમ.જી. સચિવ સ્તરના અધિકારીઓથી બનેલું હતું અને તેનું અધ્યક્ષપદ સચિવ (ખાણો) દ્વારા કરવામાં આવતું હતું.

૭. ૧૦.૧૨.૧૯૯૯ના રોજ વિનિવેશ વિભાગની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને જે જવાબદારીઓ અગાઉ નાણાં મંત્રાલયને સોંપવામાં આવી હતી, તે હવે આ વિભાગને હસ્તાંતરિત કરવામાં આવી છે.

૮. વિનિયોજન–મુક્તિ આયોગે એપ્રિલ, ૧૯૯૭માં રજૂ કરાયેલ તેના ૨મા અહેવાલમાં ભારત સરકારને સલાહ આપી હતી કે બાલ્કોનું ખાનગીકરણ કરવું આવશ્યક હતું. તેણે કરેલી ભલામણ એવી હતી કે સરકારે વ્યૂહાત્મક ભાગીદારને ઈક્વિટીના ૪૦% જેટલા મહત્વપૂર્ણ હિસ્સાની ઓફર કરીને કંપનીમાં પોતાની હિસ્સેદારીનું તાત્કાલિક વિનિયોજન–મુક્તિ કરવી જોઈએ. અહેવાલમાં વધુમાં સલાહ આપવામાં આવી હતી કે પસંદ કરાયેલા વ્યૂહાત્મક ભાગીદાર સાથે એવો કરાર થવો જોઈએ, જેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે કે સરકાર બે વર્ષની અંદર દેશીય બજારમાં વધુ વેચાણ માટે અથવા સંસ્થાઓ, નાના રોકાણકારો અને કર્મચારીઓને શેરોની જાહેર ઓફર કરશે, જેથી તેની હિસ્સેદારી ૨૬% સુધી નીચે આવે. આયોગે એ પણ ભલામણ કરી હતી કે પરિસ્થિતિની સતત સમીક્ષા થવી જોઈએ અને યોગ્ય સમયે સરકારે દેશીય બજારના રોકાણકારોના હિતમાં પોતાની બાકી રહેલી ૨૬% ઈક્વિટીનું સંપૂર્ણ વિનિયોજન–મુક્તિ કરવું જોઈએ. આયોગે કંપનીનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવા અને વેચાણ પ્રક્રિયા હાથ ધરવા માટે નાણાકીય સલાહકારની નિમણૂક કરવાની ભલામણ કરી હતી. આયોગે બાલ્કોને ગૌણ ન હોય તેવી મુખ્ય શ્રેણી બહારના ઉદ્યોગ સમૂહ તરીકે વર્ગીકૃત કર્યું હતું.

૯. વિનિયોજન નિવૃત્તિ આયોગના અધ્યક્ષે ભારત સરકારના ખાણ મંત્રાલયના સચિવને તા. ૧૨.૦૬.૧૯૯૮નું પત્ર લખી, બાલ્કોમાં ૪૦% ઇક્વિટી વેચવા તથા બે વર્ષની અંદર સરકારની હિસ્સેદારી ૨૬% સુધી ઘટાડવા અંગે આયોગની ભલામણ તરફ સરકારનું ધ્યાન દોર્યું હતું. ત્યારબાદ આ પત્રમાં આયોગના ૫મા અહેવાલનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં વ્યૂહાત્મક વેચાણના પ્રશ્નની સમીક્ષા કરવામાં આવી હતી અને એવું સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે સરકાર પોતાની હિસ્સેદારી વ્યૂહાત્મક ખરીદદારે ઓફર કરવામાં આવતા રોકાણના સ્તરથી નીચી રાખી શકે અને પોતાની ઇક્વિટીના કેટલાક ભાગનું અન્ય સંસ્થાઓને વિનિવેશ કરી શકે. આ પત્રમાં નોંધ કરવામાં આવી હતી કે આ પરિસ્થિતિઓમાં બાલ્કોના શેરો લેવા માટે કોઈ બહુપક્ષીય નાણાકીય સંસ્થાને ઝડપથી આગળ આવવા પ્રેરિત કરવું મુશ્કેલ થઈ શકે. ત્યારબાદ આયોગના અધ્યક્ષે ભલામણ કરી હતી કે "૫મા અહેવાલની ભલામણોના ભાવને અનુરૂપ, તમે હવે કૃપા કરીને વ્યવસ્થાપનના હસ્તાંતરણ સાથે વ્યૂહાત્મક ખરીદદારે ૫૧% અથવા તેથી વધુ હિસ્સો ઓફર કરવાનો વિચાર કરો. આ વેચાણ વધુ બોલીદારોની ભાગીદારી સાથે સરળ વ્યવહાર સુનિશ્ચિત કરશે અને શેરો માટે વધુ સારો ભાવ મળશે. આ તાજેતરના બજેટ ભાષણમાં એફ.એમ. દ્વારા જાહેર કરાયેલી વર્તમાન નીતિને પણ અનુરૂપ રહેશે."

૧૦. આ દરમિયાન, આર્થિક બાબતો અંગેની કેબિનેટ સમિતિએ સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૭માં, સ્પર્ધાત્મક પ્રક્રિયા દ્વારા પસંદ કરાયેલા ટેકનિકલ અને નાણાકીય સલાહકારની નિમણૂકને, બાલ્કોના વ્યૂહાત્મક વેચાણ અને પુનઃરચનાનું સંચાલન કરવા માટે, મંજૂરી આપી હતી. ત્યારબાદ, વૈશ્વિક સલાહકારની પસંદગી માટે રસ ધરાવતા પક્ષકારો પાસેથી રસ દર્શાવવાની અભિવ્યક્તિ આમંત્રિત કરતી વૈશ્વિક જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આ જાહેરાત ભારતના ચાર નાણાકીય અખબારોમાં તેમજ વિદેશમાં પ્રકાશિત થતી પ્રખ્યાત નાણાકીય સામાયિક 'ધ ઈકોનોમિસ્ટ' માં પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આઠ મર્ચન્ટ બેંકોએ વૈશ્વિક સલાહકારની નિમણૂકમાં પોતાનો રસ દર્શાવ્યો હતો. એમ/એસ. જાર્ડિન ફ્લેમિંગ સિક્યોરિટીઝ ઈન્ડિયા લિ. ની સૌથી નીચી બોલી સ્વીકારવામાં આવી હતી અને ૯.૦૩.૧૯૯૯ના રોજ વિનિવેશ અંગેની કેબિનેટ સમિતિ દ્વારા તેને મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. વિનિવેશ અંગેની કેબિનેટ સમિતિએ બાલ્કો સંદર્ભે ૫૧% ઈક્વિટીના વ્યૂહાત્મક વેચાણના પ્રસ્તાવને પણ મંજૂરી આપી હતી.

૧૧. સરકાર દ્વારા ઉપરોક્ત વ્યૂહાત્મક વેચાણ અંગે લેવાયેલા નિર્ણયને બાલ્કો એમ્પ્લોયીઝ યુનિયન દ્વારા દિલ્હી વડી અદાલતમાં રિટ અરજી ક્રમાંક ૨૨૪૯/૧૯૯૯ દાખલ કરીને પડકારવામાં આવ્યો હતો. આ અરજીનો નિકાલ હાઈકોર્ટે તેના તા. ૩.૦૮.૧૯૯૯ના હુકમ દ્વારા કર્યો હતો.

૧૨. ૩.૦૩.૨૦૦૦ના રોજ, સંઘ કેબિનેટે બાલ્કોની શેર મૂડીને રૂ. ૪૮૮.૮ કરોડમાંથી ઘટાડીને રૂ. ૨૪૪.૪ કરોડ કરવા અંગે ખાણ મંત્રાલયના પ્રસ્તાવને મંજૂરી આપી. પરિણામે નાણાકીય વર્ષ ૧૯૯૯–૨૦૦૦માં સંઘ સરકારને રૂ. ૨૪૪.૪ કરોડનો રોકડ પ્રવાહ પ્રાપ્ત થયો.

૧૩. જાર્ડિન ફ્લેમિંગ, ગ્લોબલ એડવાઈઝર અને ભારત સરકાર વચ્ચે તારીખ ૧૪.૦૬.૨૦૦૦ના રોજ એક ઔપચારિક કરાર અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. ગ્લોબલ એડવાઈઝરના કાર્યક્ષેત્રમાં, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, હિસ્સેદારીના સંભવિત ખરીદદારોની યાદી તૈયાર કરવી, તેને અદ્યતન બનાવવી અને તેની સમીક્ષા કરવી; જરૂરી દસ્તાવેજો તૈયાર કરવું; સંભવિત ખરીદદારો સાથે વેચાણ સંબંધિત વાટાઘાટોમાં ભારત સરકારને સહાય કરવી અને વેચાણ કિંમત અંગે સલાહ આપવી; તેમજ વ્યવહાર પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી તેની પ્રગતિનું સમન્વયન અને નિરીક્ષણ કરવું, સમાવેશ થતો હતો.

૧૪. ત્યારબાદ, ૧૬.૦૬.૨૦૦૦ના રોજ, ગ્લોબલ એડવાઈઝરે, ભારત સરકારની તરફેથી, "એક્સપ્રેશન ઑફ ઇન્ટરેસ્ટ" મંગાવવા માટે ઈકોનોમિસ્ટ, લંડન, માઈનિંગ જર્નલ, લંડન, ઈકોનોમિક ટાઇમ્સ, ભારત, બિઝનેસ સ્ટાન્ડર્ડ, ભારત અને ફાઇનાન્શિયલ એક્સપ્રેસ, ભારત જેવા અગ્રણી સામયિકો અને અખબારોમાં એક જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરી. આ આમંત્રણ એવી કંપનીઓ અને સંયુક્ત સાહસોને હતું, જેઓ બાલ્કોમાં ભારત સરકારના ૫૧% શેરો હસ્તગત કરવામાં રસ ધરાવતા હોય. એક્સપ્રેશન ઑફ ઇન્ટરેસ્ટ

રજૂ કરવાની અંતિમ તારીખ ૩૦.૦૬.૨૦૦૦ હતી અને રસ ધરાવતી કંપનીઓએ તેમના વ્યવસાય અને કામગીરીનું વર્ણન કરતું પ્રોફાઇલ તેમજ તેમના ઓડિટ કરાયેલા વાર્ષિક અહેવાલો સાથે તેમનું એક્સપ્રેશન ઑફ ઇન્ટરેસ્ટ રજૂ કરવાનું આવશ્યક હતું.

૧૫. આઠ કંપનીઓએ તેમની રસની અભિવ્યક્તિ રજૂ કરી. આ કંપનીઓ નીચે મુજબ હતી :

"(૧) સ્ટર્લાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (ઇન્ડિયા) લિ.

(૨) હિન્ડાલ્કો ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ.

(૩) ટ્રાનેક્સ હોલ્ડિંગ ઇન્ક.

(૪) ઇન્ડિયન મિનરાલેસ કોર્પોરેશન પી.એલ.સી.

(૫) વીએડબ્લ્યુ એલ્યુમિનિયમ એજી, જર્મની

(૬) આલ્કોઆ, યુએસએ

(૭) સિબિરસ્કી, રશિયા

(૮) માલ્કો"

૧૬. મેસર્સ જાર્ડિન ફ્લેમિંગ, ગ્લોબલ એડવાઇઝરે નાણાકીય અને તકનીકી ક્ષમતા, ભારત સાથેની પરિચિતતા તથા સમગ્ર વિશ્વસનીયતાના આધારે

વિવિધ બોલીઓનું વિશ્લેષણ કર્યું હતું. ત્યારબાદ, ઇન્ડિયન મિનરલ્સ કોર્પોરેશન પી.એલ.સી. અને ટ્રાનેક્સ હોલ્ડિંગ ઇન્ક. નામની બે કંપનીઓને નામંજૂર કરવામાં આવી હતી. ભારત સંઘ દ્વારા સ્થાપિત આંતર–મંત્રાલયીય જૂથે (આગળથી જેને આઇ.એમ.જી. તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે) આઠ પક્ષોમાંથી છ પક્ષોની રસપ્રકટનાઓ સ્વીકારી હતી અને સ્ટરલાઇટ તથા માલ્કોની બોલીઓને એક ગણવી તેવો નિર્ણય પણ કર્યો હતો. તેથી પાંચ સંભવિત બોલીદારો બાકી રહ્યા, પરંતુ તેમાંથી બે, અત્રે અર્થાત્ વી.એ.ડબ્લ્યુ. એલ્યુમિનિયમ એ.જી., જર્મની અને સિબિરસ્કી, રશિયા બહાર નીકળી ગયા અને બાકીના ત્રણ, અત્રે અર્થાત્ એલ્કોઆ, યુ.એસ.એ., હિન્દાલ્કો અને સ્ટરલાઈટે સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૦ દરમિયાન બાલ્કો અંગે યોગ્ય સતર્કતા તપાસ (નિરીક્ષણ) હાથ ધરી હતી.

૧૭. આઈ.એમ.જી. એ શેરહોલ્ડર્સ' એગ્રીમેન્ટ અને શેર ખરીદી એગ્રીમેન્ટના મસુદાઓ પર વિચાર કર્યો હતો અને ત્રણ સંભવિત બોલીદારો સાથે ચર્ચાઓ કરી હતી અને અંતે ઉક્ત મસુદાઓ ૧૧.૦૧.૨૦૦૧ના રોજ અંતિમ કરવામાં આવ્યા હતા.

૧૭એ. બાલ્કોની સંપત્તિનું મૂલ્યાંકન કરવાના હેતુસર, ગ્લોબલ એડવાઈઝરે આવકવેરા વિભાગ દ્વારા મંજૂર નોંધાયેલ સરકારી મૂલ્યાંકનકારોની યાદીમાંથી ચાર પક્ષોની પસંદગી કરી હતી. ૧૮.૦૧.૨૦૦૧ના રોજ, બાલ્કોએ આ રીતે પસંદ કરાયેલા ચાર નોંધાયેલ મૂલ્યાંકનકારો પાસેથી ભાવપત્રકો મંગાવ્યા

અને શ્રી પી. વી. રાવનું ભાવપત્રક સ્વીકારવામાં આવ્યું. શ્રી પી. વી. રાવ સ્થાવર મિલ્કતના નોંધાયેલ મૂલ્યાંકનકાર હતા અને તેમના સહકર્મીઓ પ્લાન્ટ અને મશીનરીનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે અધિકૃત સરકારી નોંધાયેલ મૂલ્યાંકનકારો હતા. હાલની ખાણોના મૂલ્યના આકલન માટે તેમને મૂલ્યાંકન કાર્યમાં ઇન્ડિયન બ્યૂરો ઓફ માઇન્સના અધિકારીઓની મદદ મળી હતી. શ્રી પી. વી. રાવ પાસેથી મૂલ્યાંકન અહેવાલ પ્રાપ્ત થવાનો બાકી હોવા દરમ્યાન, ગ્લોબલ એડવાઈઝરે ૮.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ ત્રણ બોલીદારોને ૧૫.૦૨.૨૦૦૧ સુધીમાં અન્ય જરૂરી દસ્તાવેજો સાથે તેમની નાણાકીય બોલીઓ રજૂ કરવા વિનંતી કરી, જે મુદત પછીથી એક દિવસ માટે લંબાવવામાં આવી હતી. ૧૪.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ શ્રી પી. વી. રાવે એમ/એસ. જાર્ડિન ફ્લેમિંગને તેમની સંપત્તિ મૂલ્યાંકન અહેવાલ રજૂ કર્યો.

૧૮. ૧૫.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ, વધારાના સચિવ (ખાણો)ના અધ્યક્ષસ્થાને એક મૂલ્યાંકન સમિતિની રચના કરવામાં આવી. આ સમિતિએ બાલ્કોની ૫૧% ઇક્વિટી, જે વ્યૂહાત્મક પક્ષને વેચવાની હતી, તેની અનામત કિંમત નક્કી કરવાની હતી. ત્રણ દાવેદારો, એટલે કે, એલ્કોઆ, હિન્દાલ્કો અને સ્ટરલાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ., એ ૧૬.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ તેમના સીલબંધ ટેન્ડરો સચિવ (ખાણો) અને સચિવ (નિવેશમુક્તિ) સમક્ષ રજૂ કર્યા. ત્યારબાદ, મેસર્સ જાર્ડિન ફ્લેમિંગે અનામત કિંમત નિર્ધારિત કરવા માટે શ્રી

પી. વી. રાવ દ્વારા કરાયેલ સંપત્તિના મૂલ્યાંકન સાથેનો પોતાનો મૂલ્યાંકન અહેવાલ મૂલ્યાંકન સમિતિ સમક્ષ રજૂ કર્યો.

૧૯. વિવિધ પદ્ધતિઓ અનુસાર બાલ્કોનું મૂલ્યાંકનનું પરિમાણ નીચે મુજબ સામે આવ્યું હતું :

(૧) ડિસ્કાઉન્ટેડ કેશ ફ્લો– રૂપિયા ૬૫૧.૨ – ૯૯૪.૭ કરોડ

(૨) તુલનાત્મક દાખલાઓ– રૂ. ૫૮૭ – ૯૦૯ કરોડ

(૩) બેલેન્સ શીટ– રૂ. ૫૯૭.૨ – ૬૮૧.૯ કરોડ

૨૦. તેથી, આ બધી પદ્ધતિઓ મુજબ મૂલ્યાંકનની વ્યાપ્તિ મૂડીહિસ્સાના ૧૦૦% માટે રૂપિયા ૫૮૭ કરોડથી રૂપિયા ૯૯૫ કરોડ વચ્ચે આવી. તે મુજબ, મૂડીહિસ્સાના ૫૧% માટે મૂલ્યાંકનની વ્યાપ્તિ રૂપિયા ૩૦૦ કરોડથી રૂપિયા ૫૦૭ કરોડ નીકળી. ત્યારબાદ મૂલ્યાંકન સમિતિએ વિવિધ પદ્ધતિઓ અંગે વિચારવિમર્શ કર્યો અને ભારત સંઘના સોગંદનામા મુજબ એવો નિષ્કર્ષ કર્યો કે બાલ્કો જેવા ચાલતા વ્યવસાયના શેરોના મૂલ્યાંકન માટે સૌથી યોગ્ય પદ્ધતિ ડિસ્કાઉન્ટેડ કેશ ફ્લો પદ્ધતિ રહેશે. સમિતિએ મૂડીહિસ્સાના આધાર મૂલ્ય પર ૨૫% નિયંત્રણ પ્રીમિયમ ઉમેરવાનો નિર્ણય કર્યો (જોકે સલાહકારે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે પ્રીમિયમ ૧૦–૧૫% વચ્ચે હોવું જોઈએ) અને ત્યારબાદ બિન–મુખ્ય સંપત્તિઓનું મૂલ્ય ઉમેરીને સમગ્ર કંપનીનું મૂલ્યાંકન રૂપિયા ૧૦૦૮.૬ કરોડ પર લાવવામાં આવ્યું, જેમાંથી ૫૧% નો

હિસ્સો રૂપિયા ૫૧૪.૪ કરોડ થાય છે અને તે જ અનામત કિંમત તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યો. સામાવાળાઓના કહેવા મુજબ, મૂલ્યાંકન સમિતિને એવું લાગ્યું કે સંપત્તિ મૂલ્યાંકન અહેવાલમાં કંપનીની સ્થિર સંપત્તિઓનું મૂલ્યાંકન રૂપિયા ૧૦૭૨.૨ કરોડ જેટલું વધુ બતાવવામાં આવ્યું હતું. સમિતિએ વધુમાં નોંધ્યું કે સ્થિર સંપત્તિ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ માત્ર તેવા મૂલ્યનો સારો સંકેત આપે છે જે વ્યવસાયનું સમાપન કરવામાં આવે તો પ્રાપ્ત થઈ શકે, અને ચાલુ વ્યવસાય તરીકે તેના મૂલ્યાંકન માટે તે યોગ્ય નથી. વધુમાં, સંપત્તિ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં વ્યવસાય સાથે જોડાયેલી દેવદારીઓ અને આકસ્મિક દેવદારીનો હિસાબ લેવામાં આવ્યો નહોતો.

૨૧. જ્યારે નાણાકીય બોલીઓ ખોલવામાં આવી, ત્યારે એવું જાણવા મળ્યું કે સ્ટર્લાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની બોળી રૂપિયા ૫૫૧.૫ કરોડની સાથે સર્વોચ્ચ હતી, હિન્દાલ્કોની બોળી રૂપિયા ૨૭૫ કરોડ હતી જ્યારે એલ્કોઆએ પ્રક્રિયામાંથી બહાર રહેવાનો વિકલ્પ અપનાવ્યો હતો. અનામત કિંમતી કરતાં વધુ રહેલી બોળી સ્વીકારવા અંગે મૂલ્યાંકન સમિતિનો અહેવાલ આઈ.એમ.જી. દ્વારા વિચારવામાં આવ્યો અને તેણે સ્ટર્લાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની બોળી સ્વીકારવાની ભલામણ સચિવોના મુખ્ય સમૂહને કરી. ત્યારબાદ આ મુખ્ય સમૂહે પોતાની ભલામણ વિનિવેશ અંગેની મંત્રિમંડળ સમિતિને કરી, જેણે ૨૧.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ સ્ટર્લાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની રૂપિયા ૫૫૧.૫ કરોડની બોળીને મંજૂર/સ્વીકાર કરી. સરકારનો નિર્ણય તે જ તારીખે

સ્ટર્લાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝને સંપ્રેષિત કરવામાં આવ્યો હતો. સ્ટર્લાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝની બોળી સ્વીકારવાનો નિર્ણય જાહેર કરવામાં આવતા, ઉક્ત નિર્ણયને પડકારતી કાનૂની કાર્યવાહી શરૂ થઈ. ૨૩.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ, ડૉ. બી. એલ. વાધેરાએ દિલ્હી વડી અદાલતમાં ૨૦૦૧ની નાગરિક રિટ અરજી ક્રમાંક ૧૨૬૨ દાખલ કરી. ત્યારબાદ ૨૪.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ બાલ્કોના કર્મચારીઓએ પણ દિલ્હી વડી અદાલતમાં ૨૦૦૧ની રિટ અરજી ક્રમાંક ૧૨૮૦ દાખલ કરી. એ જ તારીખે, અર્થાત્ ૨૪.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ, બાલ્કોના અન્ય એક કર્મચારી, એટલે કે, શ્રી સમુંદ સિંહ કંવરએ છત્તીસગઢ વડી અદાલતમાં ૨૦૦૧ની નાગરિક રિટ અરજી ક્રમાંક ૨૪૧ દાખલ કરી.

૨૨. જ્યારે ઉપરોક્ત રિટ અરજીઓ બાકી હતી ત્યારે રાજ્યસભામાં બાલ્કો સંદર્ભે વિનિયોજનમુક્તિ વિશે ધ્યાનઆકર્ષણ પ્રસ્તાવ રજૂ થયો હતો. ઉક્ત પ્રસ્તાવ અંગે ચર્ચા રાજ્યસભામાં ૨૭.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ થઈ હતી અને લોકસભામાં આ મુદ્દે ૧.૦૩.૨૦૦૧ના રોજ ચર્ચા થઈ હતી. "આ સભા ભારત એલ્યુમિનિયમ કંપની લિમિટેડની પ્રસ્તાવિત વિનિયોજનમુક્તિનો અસ્વીકાર કરે છે" એવો પ્રસ્તાવ લોકસભામાં ૨૩૯ મત સામે ૧૧૯ મતથી પરાજિત થયો હતો. ત્યારબાદ ટૂંક સમયમાં જ ૨.૦૩.૨૦૦૧ના રોજ ભારત સરકાર અને સ્ટર્લાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ વચ્ચે શેરહોલ્ડર્સ કરાર અને શેર ખરીદી કરાર પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા હતા. વેચાણના અમલીકરણને અનુસરીને, ઇક્વિટીના ૫૧% હિસ્સાનું હસ્તાંતરણ સ્ટર્લાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

લિમિટેડને કરવામાં આવ્યું હતું અને રૂ. ૫૫૧.૫ કરોડનો ચેક પ્રાપ્ત થયો હતો. કરારની શરતોનો વિશદ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી નથી, સિવાય કે કેટલીક એવી કલમોનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે જે કંપનીના કર્મચારીઓના હિતના સંરક્ષણ સાથે સંબંધિત છે. પ્રસ્તાવનાની કલમો એચ અને જે નીચે મુજબ છે :

"એચ. કલમ ૭.૨ને આધીન રહી, પક્ષકારોનું અનુમાન છે કે આ તારીખે કંપનીના બધા કર્મચારીઓ કંપનીની નોકરીમાં યથાવત્ ચાલુ રહેશે.

જે. એસ.પી. સ્વીકારે છે કે સરકાર તેની રોજગાર નીતિઓના સંદર્ભમાં અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યો, શારીરિક રીતે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ તથા સમાજની અન્ય સામાજિક રીતે વંચિત વર્ગોના હિત માટે કેટલીક સિદ્ધાંતોનું પાલન કરે છે. એસ.પી. એ કંપની દ્વારા આવા વ્યક્તિઓને યોગ્ય રોજગાર અવસરો ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે પોતાના શ્રેષ્ઠ પ્રયત્નો કરવાના રહેશે. વધુમાં, કંપનીના કર્મચારીઓની સંખ્યામાં કોઈ ઘટાડો કરવાની ઘટના બને ત્યારે, શારીરિક રીતે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને અંતે સેવામાંથી ઘટાડવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે એસ.પી. પોતાના શ્રેષ્ઠ પ્રયત્નો કરશે."

૨૩. કલમ ૭.૨, જેમાં મેસર્સ સ્ટરલાઇટ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના નિવેદનો, હામી અને વચનબંધતાઓ સમાવિષ્ટ છે, નીચે મુજબ છે :

"એસ.પી. સરકાર અને કંપનીમાંના પ્રત્યેક સમક્ષ નિવેદન કરે છે, ખાતરી આપે છે અને કરારરૂપે બાંહેધરી આપે છે કે :

(એ) તેનું યોગ્ય રીતે નિગમન અથવા સર્જન કરવામાં આવ્યું છે અને આ કરારની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવેલ અધિકારક્ષેત્રના કાયદાઓ હેઠળ તે માન્ય રીતે અસ્તિત્વમાં છે અને સારા કાનૂની દરજ્જા સાથે કાર્યરત છે;

(બી) આ કરાર હેઠળ પ્રવેશ કરવા અને તેની હેઠળની પોતાની બાધ્યતાઓનું પાલન કરવા માટે તેને નિગમિત સત્તા અને અધિકાર પ્રાપ્ત છે;

(સી) આ કરારને તેના દ્વારા વિધિપૂર્વક અધિકૃત કરવામાં આવ્યો છે, અમલમાં મુકવામાં આવ્યો છે અને સોંપવામાં આવ્યો છે અને તે તેની શરતો અનુસાર તેના વિરુદ્ધ અમલમાં મૂકી શકાય તેવી માન્ય અને બંધનકારક જવાબદારી રચે છે;

(ડી) તે આ કરારના અમલીકરણ અને હસ્તાંતરણ અથવા આ કરારમાં પ્રાવધાન કરાયેલ કોઈપણ વ્યવહારોના પૂર્ણતાપૂર્વક નિષ્પાદનના પરિણામે જેના ભંગ, ઉલ્લંઘન અથવા ભેદ થશે, અથવા જેના અધિન કોઈ ચુક થાશે, અથવા જેના અધિન કોઈ ચુકવણી અથવા પરતચુકવણી ત્વરિતપણે દેય બની જશે, તેવી કોઈપણ ઇંડેન્ચર, ગિરવે, ભાડાપટ્ટા કરાર, દસ્તાવેજ, ચાર્ટર અથવા ઉપનિયમની જોગવાઈ, અધિનિયમ, નિયમન, ચુકાદો, ડિક્રી

અથવા કાયદા સાથે પક્ષકાર નથી, તેનાથી બંધાયેલ નથી, તેનાથી પ્રભાવિત નથી અથવા તેના અધિન નથી.

(ઈ) આ કરારમાં વિરુદ્ધ કોઈપણ જોગવાઈ હોવા છતાં, સમાપન તારીખથી એક (૧) વર્ષની અવધિ સુધી તે કંપનીના શ્રમિક બળના કોઈપણ ભાગમાં છટણી કરશે નહીં, સિવાય કે કંપનીના લાગુ પડતા કર્મચારી નિયમો અને સ્થાયી આદેશો અથવા લાગુ પડતા કાયદા અનુસાર કંપનીના કર્મચારીઓને તેમની નોકરીમાંથી બરતરફ કરવાની અથવા સેવા સમાપ્ત કરવાની કોઈ કાર્યવાહી; અને

(એફ) આ કરારમાં વિરુદ્ધની કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, પરંતુ ઉપરોક્ત ઉપ–ખંડ (ઈ) ને આધીન રહીને, કંપનીના શ્રમિક દળના કોઈપણ પુનઃગઠનને બોર્ડ દ્ધારા ભલામણ કરાયેલ રીતથી અને લાગુ પડતા તમામ કાયદાઓ અનુસાર અમલમાં મૂકવામાં આવશે.

(જી) આ કરારમાં વિરુદ્ધ કંઈપણ જોગવાઈ હોવા છતાં, પરંતુ ઉપરોક્ત ઉપખંડ (ઈ) ના આધીન રહી, કંપનીના કર્મચારીઓની સંખ્યામાં કોઈપણ ઘટાડો થવાની સ્થિતિમાં, એસ.પી. એ સુનિશ્ચિત કરશે કે કંપની તેના કર્મચારીઓને સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ સ્વીકારવાનો એવો વિકલ્પ આપે, જેના શરતો કોઈપણ રીતે શેર ખરીદી કરારની અનુસૂચિ ૭.૪ માં ઉલ્લેખિત કંપની દ્ધારા પ્રસ્તાવિત સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ યોજનાથી ઓછી અનુકૂળ ન હોય; અને

(એચ) તે કંપનીના તમામ મતાધિકાર ધરાવતા ઈક્વિટી શેરો, જે તેના દ્વારા પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે ધારિત હોય, તેમના પર મતદાન કરશે, જેથી આ કરારની બધી જોગવાઈઓ, જરૂરી હોય તે હદ સુધી, કંપનીના સંઘનિયમોમાં સમાવિષ્ટ થાય."

૨૪. દિલ્હી વડી અદાલત તથા છત્તીસગઢ વડી અદાલતમાં રિટ અરજીઓ દાખલ થતાં, તે અરજીઓના હસ્તાંતરણ માટે ભારત સંઘ દ્વારા આ અદાલતમાં એક અરજી દાખલ કરવામાં આવી. નોટિસો જારી થયા બાદ, કંપનીને છત્તીસગઢની સત્તાધિકારીઓ તરફથી એમ. પી. ભૂમિ આવક સંહિતા અને ખનન કન્સેશન નિયમોના વિવિધ ઉપબંધોના કથિત ભંગ અંગે વિવિધ નોટિસો પ્રાપ્ત થઈ. કેટલીક નોટિસો માત્ર કંપનીને જ સંબોધિત નહોતી, પરંતુ કોડ તથા નિયમોના ઉપબંધોના ઉલ્લંઘન અને બાલ્કો દ્વારા સરકારની જમીન પર અતિક્રમણ થયાનું આક્ષેપ કરતા વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓને પણ સંબોધિત હતી. પરિણામે, ઉક્ત નોટિસોની માન્યતાને પડકારતી અન્ય બાબતો સાથે બાલ્કોએ આ અદાલતમાં રિટ અરજી ક્રમાંક ૧૯૪ દાખલ કરી. રિટ અરજી બાકી ચાલતી દરમ્યાન, કંપનીના કામદારો ૩.૦૩.૨૦૦૧ના રોજ હડતાળ પર ઉતર્યા. હસ્તાંતરણ અરજીમાં કેટલાક વચગાળાના આદેશો કરવામાં આવ્યા અને ત્યારબાદ ૯.૦૫.૨૦૦૧ના રોજ હડતાળ પાછી ખેંચવામાં આવી. ૯.૦૪.૨૦૦૧ના હુકમ દ્વારા, દિલ્હી અને છત્તીસગઢ વડી અદાલતોમાં બાકી રહેલી રિટ અરજીઓ આ અદાલતમાં હસ્તાંતરિત કરવામાં

આવી, જેમાં હસ્તાંતરણ કેસ ક્રમાંક ૮/૨૦૦૧ બાલ્કો એમ્પ્લોઇઝ યુનિયન દ્વારા દાખલ કરાયેલી રિટ અરજીને સંબંધિત છે; હસ્તાંતરણ કેસ ક્રમાંક ૯/૨૦૦૧ દિલ્હી વડી અદાલતમાં ડૉ. બી. એલ. વાધેરા દ્વારા દાખલ કરાયેલી રિટ અરજીને સંબંધિત છે; અને હસ્તાંતરણ કેસ ક્રમાંક ૧૦/૨૦૦૧ છત્તીસગઢ વડી અદાલતમાં શ્રી સમુંદ સિંહ કંવર દ્વારા દાખલ કરાયેલી રિટ અરજી છે.

૨૫. બાલ્કો એમ્પ્લોઇઝ યુનિયન તરફથી, શ્રી દીપંકર પી. ગુપ્તા, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે ભારત સરકાર દ્વારા બાલ્કોમાંની ૫૧% હિસ્સેદારી એક ખાનગી પક્ષના હિતમાં વિનિયોજન કરવાની નિર્ણયપ્રક્રિયાથી કામદારો પર પ્રતિકૂળ અસર પડી છે. તેમણે દલીલ કરી કે વિનિયોજન પહેલાં બાલ્કોની સમગ્ર ભરપાઈ કરાયેલ મૂડી ભારત સરકારની માલિકી તથા નિયંત્રણ હેઠળ હતી અને તેનું વહીવટી નિયંત્રણ ખાણ મંત્રાલયમાં સહનિવિષ્ટ હતું. તેથી, બંધારણની કલમ ૧૨ ના અર્થમાં બાલ્કો એક રાજ્ય હતું. આ માટે અજય હસિયા અને અન્ય વિ. ખાલિદ મુજીબ સેહરાવરદી અને અન્ય, (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૨; સેન્ટ્રલ ઇનલૅન્ડ વોટર ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ અને અન્ય વિ. બ્રોજો નાથ ગાંગુલી અને અન્ય, (૧૯૮૬) ૩ એસ.સી.સી. ૧૫૬ પર આધાર મૂકવામાં આવ્યો. તેમણે વધુમાં દલીલ કરી કે વિનિયોજનના પરિણામે કામદારોએ બંધારણની કલમો ૧૪ અને ૧૬ હેઠળના તેમના હક્કો અને રક્ષણ ગુમાવ્યાં છે. આ પ્રતિકૂળ નાગરિક

પરિણામ છે અને તેથી વિનિયોજનની પ્રક્રિયા પહેલાં તથા દરમ્યાન તેઓને સાંભળવાનો હક્ક હતો. શ્રી દીપંકર પી. ગુપ્તાના જણાવ્યા મુજબ, કામદારો સાથે જે પ્રકારની પરામર્શ જરૂરી હતી તે એવી હતી કે બાલ્કોએ વિનિયોજનની પ્રક્રિયામાં જવું જોઈએ કે નહીં; વ્યૂહાત્મક ભાગીદાર કોણ હોવો જોઈએ; અને વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની બોલીનું મૂલવણ કેવી રીતે થવું જોઈએ. ભારત સંઘના આ દાવાના સંદર્ભમાં કે કર્મચારીઓના હિતનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે, શ્રી દીપંકર પી. ગુપ્તાએ રજૂ કર્યું કે હકીકતમાં વિનિયોજનની પ્રક્રિયામાં કામદારોના હિતનું કોઈ અસરકારક રક્ષણ કરવામાં આવ્યું નહોતું. તેમણે આગળ રજૂ કર્યું કે કામદારોને માનવાનો કારણ છે કે સ્ટર્લાઇટ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના હિતમાં ૫૧% હિસ્સેદારીના વેચાણ ઉપરાંત, કરારમાં બાકી રહેલી ૪૯% હિસ્સેદારી પણ તેમને વેચવાની જોગવાઈ છે, જેના પરિણામે સામાન્ય રીતે આવા કેસોમાં ૫% હિસ્સેદારી કર્મચારીઓના હિતમાં વિનિયોજિત કરવામાં આવે છે તેમ હાલના કેસમાં થશે નહીં. નેશનલ ટેક્સટાઇલ વર્કર્સ યુનિયન અને અન્ય વિ. પી. આર. રામકૃષ્ણન અને અન્ય, (૧૯૮૩) ૧ એસ.સી.સી. ૨૨૮ પર આધાર મૂકવામાં આવ્યો અને વધુમાં દલીલ કરવામાં આવી કે હાલના કેસમાં ભલે રોજગારીનો ભંગ ન થતો હોય, તથાપિ કલમો ૧૪ અને ૧૬ હેઠળના હક્ક અથવા રક્ષણ હટાવી લેવાં એ નાગરિક પરિણામ છે અને તેથી કામદારોને સાંભળવાનો હક્ક છે. રજૂ કરવામાં આવ્યું કે આવા હક્કો અને લાભો પ્રક્રિયાત્મક તેમજ સારભૂત બન્ને છે. પ્રક્રિયાત્મક લાભો અને હક્કોમાં તેમના કોઈપણ હક્કના ભંગની ઘટના બને તો બંધારણની કલમ

૨૨૬ હેઠળ વડી અદાલતનો અને બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળ આ અદાલતનો દરવાજો ખખડાવવાનો હક્ક સમાવેશ પામે છે. આ એક મહત્ત્વપૂર્ણ લાભ છે, કારણ કે ફરિયાદોના નિવારણનો આ પ્રમાણમાં ઝડપી ઉપાય છે, જે ખાનગી સંસ્થાઓના કર્મચારીઓને ઉપલબ્ધ ન હોત. કલમો ૧૪ અને ૧૬માંથી ઉપજતા સારભૂત હક્કોના ઉદાહરણ તરીકે સમાનતાનો હક્ક, સમાન કામ માટે સમાન વેતનનો હક્ક, પેન્શનનો હક્ક જેમાં પેન્શન આપવાની કે અટકાવવાની બાબતમાં ભેદભાવ થઈ શકતો નથી તે સિદ્ધાંતનો સમાવેશ થાય છે, ભારત પેટ્રોલિયમ (ભૂતપૂર્વ બર્માહ શેલ) મેનેજમેન્ટ સ્ટાફ પેન્શનર્સ વિ. ભારત પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિ. અને અન્ય, (૧૯૮૮) ૩ એસ.સી.સી. ૩૨, તેમજ બરતરફી પહેલાં તપાસ અને કારણો મેળવવાનો હક્ક વગેરે દર્શાવવામાં આવ્યા.

૨૬. ઉપરોક્ત શ્રી ગુપ્તાના દલીલોને શ્રી જી. એલ. સાંઘી અને શ્રી રણજિત કુમાર, વરિષ્ઠ વકીલ, જેમણે બાલ્કો એમ્પ્લોઇઝ યુનિયન દ્વારા દાખલ કરાયેલી રિટ અરજીમાં દરમિયાનગીરી કરનાર કેટલીક યુનિયનો તરફથી હાજરી આપી હતી, તેમનો સમર્થન હતો. તેમણે રજૂ કર્યું કે વિનિયોગમુક્તિની પ્રક્રિયા દરમિયાન વિવિધ તબક્કાઓએ કામદારોને સાંભળવા જોઈએ હતા; સરકાર દ્વારા મતો કેવી રીતે આમંત્રિત કરવામાં આવે અને તેમની મૂલવણી કેવી રીતે કરવામાં આવે; મૂલવણીની પદ્ધતિ; વિચારણા હેઠળ લેવાય યોગ્ય પરિબળો અને વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની પસંદગી; તે શરતો અને નિયમો, જેના

આધારે વ્યૂહાત્મક ભાગીદાર કામદારોની નોકરી સંભાળશે, તેમજ શેર હોલ્ડર્સ કરારની શરતો અને નિયમો — આ બધા એવા તબક્કાઓ છે જેમાં કામદારોને સાંભળવા અને તેમની સાથે પરામર્શ કરવા જોઈએ હતા. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું કે દિલ્હી વડી અદાલતનો ૩.૦૮.૧૯૯૯નો નિર્ણય આ દલીલો ઉપસ્થિત કરવા માટે અડચણરૂપ નથી, કારણ કે તે સમયે અરજીને સમયપૂર્વ ગણવામાં આવી હતી અને જે હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો તે વાસ્તવમાં ભવિષ્યમાં આવી દલીલ ઉઠાવવાનો કામદારોનો અધિકાર જાળવી રાખે છે.

૨૭. આ દલીલોને પુનરોચ્ચાર કરતાં છત્તીસગઢ રાજ્ય તરફથી વિદ્યાવંત એડવોકેટ જનરલ શ્રી રવિન્દ્ર શ્રીવાસ્તવે રજૂ કર્યું કે રાજ્ય, સ્વયંમાં, સામાજિક–આર્થિક સુધારાના ઉપાય તરીકે તથા દેશના ઔદ્યોગિક કલ્યાણ માટેના વિનિયોજનમુક્તિના ધોરણનો સિદ્ધાંતરૂપે વિરોધ કરતું નથી. જોકે, તેમણે દલીલ કરી કે હાલના કેસમાં વિનિયોજનમુક્તિના ધોરણના અમલીકરણમાં સામાજિક–આર્થિક અને રાજકીય સુધારાનો વ્યાપક સંકલિત પેકેજ વિકસાવવામાં નિષ્ફળતા રહી છે અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાને એવી રીતે રચવામાં આવી નથી કે જેથી ધોરણના અંતિમ હેતુને ન્યાયસંગત, વાજબી અને સમચિત રીતે હાંસલ કરી શકાય; તેમજ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના કામદારોના હિતને હલકું પાડી શકાય તેમ નથી, અને તેથી એવો કોઈપણ નિર્ણય, જે સમગ્ર વર્ગ તરીકે કામદારો અને કર્મચારીઓના હિતને અસર

પહોંચાડે તેવી સંભાવના ધરાવતો હોય, તેવા વર્ગને બાકાત રાખીને લેવામાં આવી શકે નહીં અને લેવામાં આવવો જોઈએ નહીં; નહીંતર તે પ્રતિવિપરિત પરિણામકારક સાબિત થઈ શકે. તેમણે વધુમાં દલીલ કરી કે વિનિયોજનમુક્તિ આયોગે ભલામણ કરી હતી કે કામદારોને ઉપક્રમમાં તેમની ભાગીદારી મેળવવા માટે ઇક્વિટી શેરનો અમુક ટકા ભાગ ઓફર કરવામાં આવે, જેનાથી વિનિયોજનમુક્તિની યોજના સાર્થક અને સફળ સાબિત કરવામાં ઘણો ફાળો પડે. આ સંદર્ભે, કોઈપણ સામગ્રી અથવા અભિલેખમાંથી એવું દર્શાવવામાં આવ્યું નથી કે ભારત સરકારે કોઈપણ તબક્કે વિનિયોજનમુક્તિની પ્રક્રિયાના આ અગત્યના પાસા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું અથવા કર્મચારીઓ અને કામદારોના હિત, અધિકાર અને દરજ્જા પર થનારી સંભાવિત પ્રતિક્રિયાઓનું વિચારણ કર્યું હતું. આ પ્રકારના અવિવેચનથી એ સૂચિત થાય છે કે નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સંબંધિત તથ્યોનું વિચારણ ન કરતાં મનસ્વીતા રહી છે. વધુમાં એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે આક્ષેપિત નિર્ણય મધ્ય પ્રદેશ ભૂમિ આવક સંહિતાની જોગવાઈઓને નિષ્ફળ બનાવે છે અને જે મૂળભૂત આધાર પર જમીન હસ્તગત કરીને કંપનીને ફાળવવામાં આવી હતી, તેના વિરુદ્ધ જાય છે.

૨૮. કર્મચારીઓની તરફેથી કરવામાં આવેલી રજૂઆતોમાં બાલ્કોના મોટાભાગના શેરો સ્ટરલાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડના પક્ષે વેચાણમુક્ત કરવા અંગેના નિર્ણયને પડકારવાનો અર્થ અંતર્નિહિત છે. તેથી, વિચારણા માટે

ઊભો થતો પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે એવો નિર્ણય ન્યાયિક સમીક્ષા હેઠળ આવકાર્ય છે કે નહીં, અને જો હોય તો કયા પરિમાણો હેઠળ અને કેટલી હદ સુધી.

૨૯. ભારત સંઘ તરફથી એટોર્ની જનરલે રજૂ કર્યું કે ૧૯૯૦–૯૧થી અનુક્રમિક સરકારોએ વિનિવેશનો માર્ગ અપનાવ્યો છે. વિનિવેશ કેન્દ્ર તેમજ રાજ્યો બન્નેના સંદર્ભમાં મુખ્યત્વે ત્રણ કારણોસર અનિવાર્ય બની ગયો હતો. પ્રથમ, સરકારનો ઈજારો ધરાવતા એવા ક્ષેત્રોને છોડીને, જેમાં તેઓ કોઈપણ કિંમત વસૂલ કરી શકે, દરેક પ્રયત્ન છતાં શાસકીય સાહસોમાં વળતરનો દર અત્યંત નીચો રહ્યો હતો. કેન્દ્રના સાહસોમાં વળતરનો દર માઇનસ ૪% રહ્યો હતો, જ્યારે સરકાર જે દરે નાણાં ઉછીના લે છે તે ૧૦ થી ૧૧% છે. રાજ્યોમાં રાજ્યસ્તરીય ૯૪૬ સાહસોમાંથી આશરે ૨૪૧ તો ક્યારેય કાર્યરત જ ન હતાં; આશરે ૫૫૧ નુકસાન કરી રહ્યા હતા અને ૧૦૦ વિષે એવું અહેવાલ આપવામાં આવ્યો હતો કે તેઓ કોઈપણ રીતે પોતાના હિસાબો રજૂ કરતા નહોતાં. બીજું, કેન્દ્ર કે રાજ્યો પૈકી કોઈ પાસે પણ એવા સાહસોને જાળવી રાખવા માટે પૂરતા સાધનો નથી, જે તીવ્ર સ્પર્ધાના નવા પરિપ્રેક્ષ્યમાં પોતાનાં બળે ટકી શકે તેમ નથી. ત્રીજું, વારંવારના પ્રયાસો છતાં શાસકીય સાહસોની કાર્યસંસ્કૃતિમાં ફેરફાર કરવો શક્ય બન્યો ન હતો. પરિણામે, જેમાંથી સૌથી મજબૂત સાહસો પણ વધતી જતી મુશ્કેલીઓમાં ફસાતાં ગયા, કારણ કે પરિસ્થિતિ વધુ ને વધુ સ્પર્ધાત્મક બનતી ગઈ હતી અને તકનીકી પરિવર્તન વધુ ઝડપી બન્યું હતું.

૩૦. સમર્થનમાં, સોલિસિટર જનરલે રજૂ કર્યું કે વિનિયોજન પાછું ખેંચવાના નિર્ણયને આ આધાર પર પડકારવો કે તે જાહેર હિતને હાનિ પહોંચાડે છે, અથવા વિનિયોજન પાછું ખેંચવાની કોઈ જરૂરિયાત જ ન હતી, અથવા તે વિનિયોજન આયોગના નિર્ણય સાથે અસંગત હતું, તે ટકાઉ નહોતો.

૩૧. વિદ્વાન એટર્ની જનરલ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે સરકારની આર્થિક નીતિઓની બુદ્ધિસંગતતા અને ઇચ્છનીયતા ન્યાયિક સમીક્ષાના આધીન આવતી નથી. વિવિધ આર્થિક નીતિઓના તુલનાત્મક ગુણદોષો પર વિચાર કરવો અદાલતોનું કાર્ય નથી. નીતિની બુદ્ધિસંગતતા અથવા ઇચ્છનીયતા અંગેના પરસ્પર વિરોધી મતભેદોનું નિરાકરણ કરવા માટે અદાલત યોગ્ય મંચ નથી. નીતિગત નિર્ણયો અંગેની ન્યાયિક સમીક્ષા સંબંધિત આ અદાલતના કેટલાક પ્રાસંગિક નિર્ણયોનો વિચાર કરવો યોગ્ય રહેશે.

૩૨. બેન્કિંગ કંપનીઓ (ઉપક્રમોના સંપાદન અને હસ્તાંતરણ) અધ્યાદેશ, ૧૯૬૯ની માન્યતા વિષે વિચાર કરતા, આ અદાલતે રુસ્તમ કાવસજી કૂપર વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા, (૧૯૭૦) ૧ એસ.સી.સી. ૨૪૮ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:–

ભિન્ન રાજકીય સિદ્ધાંતો અથવા આર્થિક નીતિઓના પરસ્પર ગુણદોષો પર વિચાર કરવો, તે ફરીથી આ અદાલતનું કાર્ય નથી ... સત્તાના અભાવના આધારે કોઈ કાયદાને રદ કરવાની સત્તા આ અદાલતને છે, પરંતુ કાયદો

બનાવવામાં સંસદે અપનાવેલી નીતિ સામે આ અદાલત અપીલી અદાલત તરીકે બેસશે નહીં... ....

૩૩. અનુરૂપતા લાગુ કરતાં, જેમ અદાલત કાયદો બનાવવામાં સંસદની નીતિ પર બેસતી નથી, તેમ જ આ અદાલત માટે આ વિનિવેશની નીતિ ઇચ્છનીય છે કે નહીં તેની તપાસ કરવી યોગ્ય નથી. જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમની માલિકી ધરાવતી સિન્દ્રી ફર્ટિલાઇઝર ફેક્ટરીના કેટલાક પ્લાન્ટ અને ઉપકરણો સર્વોચ્ચ ટેન્ડર આપનારને વેચવાના નિર્ણયની માન્યતા પર વિચાર કરતી વખતે અદાલતના અધિકારો અંગે, આ અદાલતે ફર્ટિલાઇઝર કોર્પોરેશન કામગાર યુનિયન (રજિ.), સિન્દ્રી અને અન્ય વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૫૬૮ માં, વેચાણ કરવાનો નિર્ણય યથાવત્ રાખતાં, નીચે મુજબ નોંધ્યું હતું :–

... .. અમે નિશ્ચિતપણે સહમત છીએ કે સત્તાઓના વિભાજનના અમારા મૉન્ટેસ્ક્યુયન તંત્રમાં પ્રશાસનમાં ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ અતિસૂક્ષ્મ રીતે થઈ શકતો નથી. અદાલત સત્તા કબજે કરી શકતી નથી કે પોતાની સત્તાનો ત્યાગ પણ કરી શકતી નથી, અને ન્યાયિક સમીક્ષાના પરિમાણો સ્પષ્ટ રીતે નિર્ધારિત હોવા જોઈએ તથા ક્યારેય તેનો અતિક્રમ થવો જોઈએ નહીં. જો સરકારી કંપનીના નિર્દેશાલયે ન્યાયસંગત રીતે કાર્ય કર્યું હોય, તો ભલે તેની વિવેકબુદ્ધિમાં તે ચૂક્યું હોય, અદાલત મહા–હિસાબપરીક્ષક તરીકે નિર્દેશક મંડળને જવાબદાર ઠેરવી શકતી નથી. આ કાર્ય માત્ર એટલું જ મર્યાદિત છે કે

પ્રશાસકીય કાર્યવાહી ન્યાયસંગત રહી છે કે નહીં, તે અયોગ્યતાના કલંકથી મુક્ત છે કે નહીં, અને જાહેર પ્રશાસનના નિયમો દ્વારા તેના માટે નિર્ધારિત પ્રક્રિયાકીય ધોરણોનું મૂલતઃ પાલન કરવામાં આવ્યું છે કે નહીં, તેની કસોટી કરવામાં આવે.

૩૪. કંપની દ્વારા લેવામાં આવેલ કાર્યવાહીનું વૈધતા પડકારવા માટે, વિશાળ પાચે છટણી થવાની ભીતિ ધરાવતા કામદારોને વાદક્ષમતા છે કે કેમ, તે પ્રશ્ન અંગે, પાનું ૫૮૯ પર નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું :-

જો કોઈ નાગરિક માત્ર એક રાહદાર હોય અથવા એવો અનાધિકૃત હસ્તક્ષેપ કરનાર હોય કે જેને આ દેશના ૬૬૦ મિલિયન લોકોમાંથી કોઈપણ એક વ્યક્તિને જેટલો હિત કે સંબંધ હોય તેનાથી વધુ કોઈ હિત કે સંબંધ ન હોય, તો તેના માટે અદાલતનું દ્વાર ખુલ્લું રહેશે નહીં. પરંતુ, જો તે એવી સંસ્થા સાથે સંબંધિત હોય જેને વિષયવસ્તુમાં વિશેષ હિત હોય, જો તેને માત્ર ટાંગ અડાડનાર વ્યક્તિ કરતાં વધુ ઊંડો સંબંધ હોય, તો તેને અદાલતના દ્વારે જ પરત મોકલી શકાય નહીં, તેમ છતાં તેણે ઉઠાવેલો મુદ્દો ન્યાયનિર્ણયયોગ્ય છે કે નહીં તે બાબત હજી પણ વિચારવાની બાકી રહી શકે. તેથી, હું એવો અભિપ્રાય ધારણ કરું છું કે વર્તમાન અરજી સ્પષ્ટપણે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ માન્ય ગણાત.

૩૫. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય વિ. નંદલાલ જયસવાલ અને અન્ય, (૧૯૮૬) ૪ એસ.સી.સી. ૫૬૬ માં, દેશી દારૂના ઉત્પાદન અને પુરવઠા

માટેની ડિસ્ટિલરીઓના બાંધકામ માટે હાલના કોન્ટ્રાક્ટરોને લાઈસન્સ આપવાની બાબતમાં મધ્ય પ્રદેશ રાજ્યએ લીધેલા નીતિગત નિર્ણયમાં કરાયેલ ફેરફારને પડકારવામાં આવ્યો હતો. આર્થિક બાબતો સંબંધિત નીતિગત નિર્ણયની માન્યતા પર વિચાર કરતી વખતે અદાલતની સત્તા અંગે ચર્ચા કરતાં, પાનું ૬૦૫ પર નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું :-

"પરંતુ, આવા કેસમાં અનુચ્છેદ ૧૪ની લાગુ પડતાનું વિચારી રહ્યા હોઈએ ત્યારે, વેપાર અથવા ધંધાની પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં રાખતાં, દારૂના ઉત્પાદન અને વેચાણ માટે પરવાનાં આપવાની બાબતમાં રાજ્ય સરકારે નિર્ધારિત કરેલી નીતિમાં અદાલત હસ્તક્ષેપ કરવામાં ધીમી રહેશે, તે આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. માલની સ્વભાવતઃ હાનિકારક પ્રકૃતિને જોતા, દારૂના નિયંત્રણ, ઉત્પાદન અને વેપાર અંગેની પોતાની નીતિ નક્કી કરવામાં અદાલત રાજ્ય સરકારને વિશાળ પરિમાણની છૂટછાટ આપશે. વધુમાં, દારૂના ઉત્પાદન અને વેચાણ માટે પરવાના આપવાનો પ્રશ્ન મૂળભૂત રીતે આર્થિક નીતિનો પ્રશ્ન રહેશે, જેમાં રાજ્ય સરકારે જે કર્યું છે તેમાં અદાલત હસ્તક્ષેપ કરવામાં અને તેને રદ કરવામાં સંકોચ અનુભવશે, જો સુધી તે સ્પષ્ટપણે મનસ્વી, અતાર્કિક અથવા કપટભાવથી પ્રેરિત હોવાનું દેખાતું ન હોય. આર. કે. ગર્ગ વિ. યુનિયન ઑફ ઈન્ડિયા કેસમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સંબંધિત કાયદાઓનો વિચાર કરતી વખતે અમને અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ અદાલતના હસ્તક્ષેપની વ્યાપ્તિ પર વિચાર કરવાની તક મળી હતી. તે કેસમાં

અમે દર્શાવ્યું હતું કે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સંબંધિત કાયદાઓને, વાણી સ્વાતંત્ર્ય, ધર્મ વગેરે જેવા નાગરિક અધિકારોને સ્પર્શતા કાયદાઓ કરતાં વધુ વ્યાપક છૂટછાટ સાથે જોવામાં આવવા જોઈએ. અમે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે વિધાનમંડળને અમુક હદે કાર્યક્ષેત્રમાં લવચીકતા અપાવવી જોઈએ, કારણ કે તેને જટિલ પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડે છે, જેના ઉકેલ કોઈ સિદ્ધાંતવાદી અથવા કઠોર બંધારિત સૂત્રથી શક્ય નથી, અને આ વાત ખાસ કરીને આર્થિક બાબતો સંબંધિત વિધાનના કેસમાં વધુ સત્ય છે, જ્યાં ઉકેલવાના પ્રશ્નોની પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં રાખતાં વિધાનમંડળને વધુ લવચીકતા આપવી આવશ્યક બને છે. અમે મોરી વિ. ડાઉડ કેસમાં ફ્રેન્કફર્ટર, ન્યાયાધીશે આપેલા નીચેના ઉપદેશનો અનુમોદન સાથે ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

ઉપયોગિતા સેવાઓ, કરવેરા અને આર્થિક નિયમન સંબંધિત પ્રકરણોમાં, જો વિધાનમંડળના નિર્ણય પ્રત્યે ન્યાયિક માન આપવું જરૂરી ન પણ હોય, તો પણ ન્યાયિક સ્વ-સંયમ માટે સારા કારણો રહેલાં હોય છે. અંતે તો હકારાત્મક જવાબદારી વિધાનમંડળ ઉપર જ રહે છે. અદાલતોને માત્ર રદ કરવાની સત્તા હોય છે, પુનર્નિર્માણ કરવાની નહીં. જ્યારે આ બાબતો સાથે આર્થિક નિયમનની જટિલતા, અનિશ્ચિતતા, ભૂલ થવાની સંભાવના, નિષ્ણાતોના ગૂંચવણભર્યા મતભેદો, અને અનેક પ્રસંગોએ ઘટનાઓ દ્વારા ન્યાયાધીશોના અભિપ્રાયો ખોટા ઠરાવવામાં આવ્યા હોવાની હકીકત પણ

જોડાય છે, ત્યારે સ્વ–મર્યાદા ન્યાયિક પ્રજ્ઞા તેમજ સંસ્થાકીય પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિરતાનો માર્ગ છે તે સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે.

આર્થિક બાબતો સંબંધિત વિધાન અંગે અમે તે કેસમાં જે કહ્યું હતું તે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રમાં કાર્યપાલક નિર્ણય અંગે પણ સમાન રીતે લાગુ પડવું જોઈએ, જોકે ન્યાયિક રક્ષણના સંદર્ભમાં કાર્યપાલક નિર્ણયને વિધાનસભાકીય નિર્ણય જેટલા ઊંચા પદ પર રાખી શકાય તેમ ન હોય. આપણે આ વાત ભૂલવી નહીં જોઈએ કે જટિલ આર્થિક બાબતોમાં દરેક નિર્ણય અનિવાર્ય રીતે અનુભવાધારિત હોય છે અને તે પ્રયોગશીલતા અથવા જેને 'અજમાયશ' અને ભૂલની પદ્ધતિ કહી શકાય તેના આધારે હોય છે અને તેથી તેની માન્યતા કોઈ કઠોર 'પૂર્વનિર્ધારિત' વિચારણાઓ પર અથવા કોઈ બંધાયેલ સૂત્રના લાગુ પડવાથી કસોટી પર ચકાસી શકાતી નથી. આર્થિક બાબતો સંબંધિત કાર્યપાલક નિર્ણયની બંધારણીય માન્યતાનું નિર્ધારણ કરતી વખતે અદાલતે કાર્યપાલકને 'ગાંઠબંધમાં કાર્યસ્વાતંત્ર્ય'નો એક નિશ્ચિત પરિમાણ આપવો જ જોઈએ. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલતે મેટ્રોપોલિસ થિયેટર કો. વિ. સ્ટેટ ઑફ શિકાગો કેસમાં દર્શાવ્યા મુજબ, "સરકારની સમસ્યાઓ" વ્યવહારુ પ્રકારની હોય છે અને જો કે તેઓ તેની માંગ ન કરતાં હોય, તો પણ તે અનઘડ સમાયોજનને, ભલે તે અલોજીકલ અને અવૈજ્ઞાનિક હોય, ન્યાયસંગત ઠેરવી શકે છે. પરંતુ આવી ટીકા પણ ઉતાવળમાં વ્યક્ત કરવી જોઈએ નહીં. શ્રેષ્ઠ શું છે તે સહેલાઈથી નિર્ધારિત

થઈ શકતું નથી; કોઈપણ પસંદગીની પ્રજ્ઞાને પડકારી શકાય અથવા તેની નિંદા થઈ શકે. સરકારની માત્ર ભૂલો અમારી ન્યાયિક પુનર્વિચારાધિકારના વિષય બનતી નથી; માત્ર તેની સ્પષ્ટપણે મનસ્વી કસરતોને જ શૂન્ય જાહેર કરી શકાય.

રાજ્ય સરકારને, જેમ પર્મિયન બેસિન એરિયા રેટ કેસિસમાં કહેવામાં આવ્યું હતું, તેવી વ્યવહારુ સમાયોજનો કરવાની હકદારી છે, જે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓને કારણે જરૂરી બનતી હોય. અદાલત રાજ્ય સરકાર દ્વારા લેવાયેલા નીતિ–નિર્ણયને માત્ર એટલા માટે રદ કરી શકતી નથી કે તેને એવું જણાય છે કે અન્ય કોઈ નીતિ–નિર્ણય વધુ ન્યાયસંગત, વધુ વિવેકપૂર્ણ, વધુ વૈજ્ઞાનિક અથવા વધુ તર્કસંગત હોત. અદાલત માત્ર ત્યારે જ હસ્તક્ષેપ કરી શકે જ્યારે તે નીતિ–નિર્ણય સ્પષ્ટપણે મનસ્વી, ભેદભાવપૂર્ણ અથવા દુર્ભાવનાપૂર્ણ હોય. આ અવલોકનોની પૃષ્ઠભૂમિમાં અને તેમને ધ્યાનમાં રાખીને, હવે આપણે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ પર આધારિત અરજદારોની દલીલ પર વિચાર કરવા આગળ વધવું જોઈએ."

૩૬. સરકારનો એક નીતિગત નિર્ણય, જેના દ્વારા મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલે ખાનગી વિકાસકર્તા સાથે વેપારી સંકુલના નિર્માણ માટે કરેલા કરારની માન્યતા પડકારવામાં આવી હતી, તે જી. બી. મહાજન વિ. જલગાંવ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ અને અન્ય, (૧૯૯૧) ૩ એસ.સી.સી. ૯૧ માં

વિચારણા માટે આવ્યો હતો અને નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું :–

... . યોજનાની 'અપરંપરાગત' હોવાની ટીકા કાનૂની દલીલમાં કોઈ વધારાની શક્તિ ઉમેરતી નથી કે તેને વધુ આગળ ધપાવતી નથી. પ્રશ્ન એ નથી કે પ્રચલિત પ્રથાના ધોરણથી તે અપરંપરાગત છે કે નહીં, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે કાયદામાં એવું કંઈ હતું કે જેના કારણે તે માન્ય ન રહેતી હતી કે નહીં. નિઃસંદેહ, તમામ શાસકીય ઉપક્રમોમાં જાહેર જવાબદારીનું એક પ્રમાણ રહેલું હોય છે. પરંતુ વર્તમાન પ્રશ્ન એવો છે કે આવા વિષયો અંગે ન્યાયિક સમીક્ષાનો વ્યાપ અને પરિસર કેટલો છે. વેપાર અને વાણિજ્યના ક્ષેત્રમાં રાજ્યની હાજરીના વિસ્તરણ સાથે તથા સરકાર અને તેની સાધનસામગ્રીની આર્થિક અને વાણિજ્યિક પ્રવૃત્તિઓની શ્રેણીના વિસ્તરણ સાથે, કાર્યક્ષમતાને પ્રોત્સાહન આપવા, ખર્ચ ઓછો રાખવા, સુધારેલ વ્યવસ્થાપન પદ્ધતિઓ અપનાવવા, યોજનાઓમાં સમય અને ખર્ચના વધારા અટકાવવા, ખર્ચને સમયમર્યાદાઓ સામે સંતુલિત કરવા, ગુણવત્તા નિયંત્રણ, ખર્ચ–લાભના પ્રમાણ વગેરે અંગે સરકારની ચિંતાનો વ્યાપ વધતો જાય છે. આ મૂલ્યોની શોધમાં, અનુસંગી આર્થિક અનિવાર્યતાઓ સાથે યોજનાઓના વ્યવસ્થાપનની યોગ્ય પદ્ધતિઓ અપનાવવી જરૂરી બની શકે છે. આ મૂળતઃ આર્થિક નીતિના વિષયો છે, જેમાં ન્યાયનિર્ણયયોગ્ય સ્વરૂપનો અભાવ હોય છે, સિવાય કે તે સત્તા પરના બંધારણીય અથવા કાનૂની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન

કરતા હોય અથવા પર્યાવરણ પર સ્પષ્ટપણે પ્રતિકૂળ અસરકારક પરિણામો દર્શાવતા હોય અથવા સત્તાનો સ્પષ્ટ દુરુપયોગ બનતા હોય. આ ફરી એક વાર એ બાબતની ન્યાયિક માન્યતા છે કે પ્રશાસકને પરીક્ષણ અને ભૂલ કરવાનો અધિકાર છે, જો પરીક્ષણ પણ સદ્ભાવપૂર્વક અને ભૂલ પણ સદ્ભાવપૂર્વક કરવામાં આવી હોય અને બંને સત્તાની મર્યાદાઓની અંદર હોય...

૩૭. આ જ અસર ધરાવતા આ અદાલતના અવલોકનો પીઅરલેસ જનરલ ફાઈનાન્સ એન્ડ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કો. લિમિટેડ અને અન્ય વિ. રિઝર્વ બેંક ઑફ ઈન્ડિયા, (૧૯૯૨) ૨ એસ.સી.સી. ૩૪૩ માં પણ છે, જેમાં કાસલીવાલ, ન્યાયાધીશે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :-

૩૧. અદાલતનું કાર્ય એ જોવાનું છે કે કાયદેસર સત્તાનો દુરુપયોગ ન થાય, પરંતુ તે સત્તાને સોંપવામાં આવેલ કાર્ય પોતે હસ્તગત કરવાનું નથી. આ સુસ્થાપિત છે કે કાયદાકીય સત્તાઓથી સજ્જ કોઈ જાહેર સંસ્થાએ પોતાની સત્તા વટાવી ન જાય અથવા તેનો દુરુપયોગ ન કરે તેની કાળજી લેવી જોઈએ. તેને તેના પર નિર્ધારિત સત્તાની મર્યાદાઓમાં જ રહેવું જોઈએ. તેને સદ્ભાવે કાર્ય કરવું જોઈએ અને તેને યુક્તિસંગત રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ. આર્થિક નીતિ, જે નિષ્ણાતોનું કાર્યક્ષેત્ર છે, તેમાં અદાલતોએ હસ્તક્ષેપ કરવો નથી. આર્થિક નીતિના પ્રશ્નોમાં ચુકાદો આપવાનું અદાલતોનું કાર્ય નથી અને તે આવશ્યક રીતે નિષ્ણાત સંસ્થાઓ પર જ છોડવું જોઈએ. આવા વિષયોમાં

નિષ્ણાતો પણ ગંભીર રીતે અને નિઃસંદેહ ભિન્ન મત ધરાવી શકે છે. અદાલતો પાસે નિષ્ણાતોની સહાય વિના આવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાની અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં.

૩૮. પ્રીમિયમ ગ્રેનાઇટ્સ અને અન્ય વિ. ટી. એન. રાજ્ય અને અન્ય, (૧૯૯૪) ૨ એસ.સી.સી. ૬૯૧ માં, નીતિ–નિર્ણયમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની અદાલતની સત્તાઓ અંગે વિચાર કરતી વખતે, નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું :–

૫૪. કોઈ વિશિષ્ટ જાહેર નીતિ બુદ્ધિસંગત છે કે નહીં અથવા તેનાથી વધુ શ્રેષ્ઠ જાહેર નીતિ વિકસાવી શકાય કે નહીં, તે અંગે વિચારણા કરવાની કવાયતમાં જાહેર નીતિના અજમાયા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો અદાલતના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતું નથી. આવી કવાયત, જે પ્રસંગે લાગુ પડે તે મુજબ, કાર્યપાલક અને વિધાન સત્તાધિકારીઓના વિવેકાધિકાર પર જ છોડવી આવશ્યક છે... .

૩૯. દેશની દૂરસંચાર સેવાઓના ખાનગીકરણ અંગે સરકારની નીતિના અનુસંધાને, ટેલિગ્રાફ અધિનિયમ, ૧૮૮૫ હેઠળ બિન–સરકારી કંપનીઓને દેશની દૂરસંચાર પ્રણાલી સ્થાપવા, જાળવવા અને ચલાવવા માટે પરવાનગીપત્ર આપવાના સરકારના નિર્ણયની માન્યતા દિલ્હી સાયન્સ ફોરમ અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, (૧૯૯૬) ૨ એસ.સી.સી. ૪૦૫ માં પડકારવામાં આવી હતી. એવી દલીલ કરવામાં આવી

હતી કે દૂરસંચાર એક સંવેદનશીલ સેવા છે, જે હંમેશા કેન્દ્ર સરકારના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રાધિકાર અને નિયંત્રણ હેઠળ જ રહેવી જોઈએ અને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં બિન–સરકારી કંપનીઓ તથા ખાનગી સંસ્થાઓને પરવાનગીપત્ર આપી તેનો હસ્તાંતરણ થવો જોઈએ નહીં. આ દલીલ નામંજૂર કરતાં, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે:

... અર્થતંત્ર, નાણાં, સંચાર, વેપાર, દૂરસંચાર તથા અન્ય બાબતો અંગેની રાષ્ટ્રીય નીતિઓનું નિર્ધારણ સંસદ દ્વારા થવાનું હોય છે અને સંસદના મંચ પર લોકોના પ્રતિનિધિઓ શાસક સરકાર દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી આવી કોઈપણ નીતિને પડકારી શકે છે અને તેના અંગે પ્રશ્નો ઉઠાવી શકે છે... .

૪૦. અદાલતે ત્યારબાદ આર. કે. ગર્ગ વિ. યુનિયન ઑફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, (૧૯૮૧) ૪ એસ.સી.સી. ૬૭૫ ના કેસમાં આપેલા અગાઉના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કર્યો, જેમાં સંસદ દ્વારા ઘડાયેલા એક કાનૂનને અસફળ પડકાર આપવામાં આવ્યો હતો, અને નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :–

વિધાન અંગે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે જ પાર્લામેન્ટ દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી નીતિઓ અંગે પણ લાગુ પડે છે. તેમનું કાયદાની અદાલતમાં પરીક્ષણ કરી શકાય તેમ નથી. દેશમાં પ્રવર્તમાન કોઈ નિશ્ચિત સમયે અથવા કોઈ નિશ્ચિત પરિસ્થિતિમાં આવી કોઈ રાષ્ટ્રીય નીતિ અપનાવવી જોઈએ હતી કે નહીં તે અંગે અદાલતો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી શકતી નથી. દેશના નાગરિકો, જેમાં પાર્લામેન્ટમાં રહેલા જનપ્રતિનિધિઓનો પણ સમાવેશ થાય

છે, તેઓ દ્વારા વહેંચાતા અને માનવામાં આવતા વિવિધ મત અને વિવિધ અભિપ્રાયો હોઈ શકે છે. પરંતુ તેનો ઉકેલ પાર્લામેન્ટમાં જ લાવવામાં આવવો જોઈએ, કારણ કે આવી નીતિઓને મંજૂરી આપવાની ફરજ પાર્લામેન્ટની જ છે. ખાનગીકરણ આર્થિક નિર્ણયો લેવાની સત્તા સંબંધિત પ્રશ્નોના મૂળમાં રહેલી એક મૂળભૂત સંકલ્પના છે. રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસમાં રાજ્યની શું ભૂમિકા હોવી જોઈએ – દેશના સંસાધનોનો ઉપયોગ કેવી રીતે થવો જોઈએ – નક્કી કરાયેલ ધ્યેયો કેવી રીતે હાંસલ થવા જોઈએ – આર્થિક સત્તાના દુરુપયોગને રોકવા માટે કયા સુરક્ષાત્મક ઉપાયો હોવા જોઈએ – ખાનગીકરણ સંબંધિત નિર્ણય જાહેર હિતમાં છે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે જવાબદારીનું શું તંત્ર હોવું જોઈએ – આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર સતર્ક પાર્લામેન્ટે આપવા પડે છે. અદાલતોની પોતાની મર્યાદાઓ છે – કારણ કે આ મુદ્દાઓ રાષ્ટ્રના નીતિનિર્માતાઓના ક્ષેત્રમાં આવે છે. આવી નીતિઓના અમલીકરણ દરમિયાન કોઈ સંવિધાનિક અથવા કાયદેસર જોગવાઈનો ભંગ અથવા ઉલ્લંઘન થતું ન હોય ત્યાં સુધી અદાલતો દ્વારા કોઈ દિશાનિર્દેશ આપી શકાય નહિ અને તેની અપેક્ષા પણ રાખી શકાય નહિ. નવી ટેલિકોમ નીતિ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી હતી અને એવું માનવામાં આવશે કે પાર્લામેન્ટે તેને મંજૂરી આપી છે. આ અદાલત એ બાબતની સમીક્ષા અને તપાસ કરી શકતી નથી કે ઉક્ત નીતિ અપનાવવી જોઈએ હતી કે નહીં. હા, આવી નીતિ અપનાવવામાં કોઈ કાયદેસર અથવા સંવિધાનિક પ્રતિબંધ છે કે નહીં તેની તપાસ અદાલત ચોક્કસપણે કરી શકે છે.

૪૧. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્યની ઔદ્યોગિક નીતિની માન્યતા વિષે, તેલ નીકળવા માટે સાલના બીજોની પુરવઠા માટે કરવામાં આવેલા કરારો સંબંધે, એમ. પી. ઓઈલ એક્સ્ટ્રેક્શન અને અન્ય વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, (૧૯૯૭) ૭ એસ.સી.સી. ૫૯૨ માં વિચાર કરતાં, અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :-

૪૧. કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ તથા પક્ષકારોના વિદ્વાન વકીલે કરેલ રજૂઆતો પર અમારી સાવધાનપૂર્વક વિચારણા કર્યા પછી, અમને એવું જણાય છે કે ૧૯૭૯ની ઔદ્યોગિક નીતિ, જેમાં અનુસંધાનમાં સમયાંતરે સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા, તેને મનસ્વી અને કોઈપણ પ્રકારના કારણવિહોણા આધાર પર નિર્મિત ગણાવી શકાતી નથી કે માત્ર મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય સરકારના નગ્ન દાવા પર આધારિત હોવાનું માનવામાં આવી શકે નહીં. રાજ્યની કારોબારી સત્તા રાજ્યના વહીવટ માટે નીતિ ઘડવાની પોતાની સીમાધીન સત્તામાં હોવાનું માનવું જોઈએ. જ્યાં સુધી ઘડાયેલ નીતિ સંપૂર્ણપણે મનમાની ન હોય અને કોઈપણ કારણથી માર્ગદર્શિત ન હોઈ તે કારણે તેને સ્પષ્ટપણે મનસ્વી તથા કારોબારી અધિકારીઓના માત્ર નગ્ન દાવા પર આધારિત ગણાવી બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાનું ન ઠરી શકે, અથવા આવી નીતિ અન્ય બંધારણીય જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરતી ન હોય અથવા કોઈ કાયદાકીય જોગવાઈ સાથે વિસંગત ન આવતી હોય, ત્યાં સુધી અદાલત પોતાની મર્યાદા લાંઘી શકતી નથી અને તેને લાંઘવી પણ જોઈએ નહીં તથા રાજ્યના કારોબારી અધિકારીના નીતિનિર્ણયમાં હસ્તક્ષેપ

કરવો જોઈએ નહીં. આ અદાલતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ચેતવણીનો સ્વર ઉચ્ચાર્યો છે કે નીતિનિર્ણય રાજ્યની કારોબારી સત્તાના ક્ષેત્રમાં આવે છે અને અદાલતે જાહેર નીતિના અજમાયા ન ગયેલા વિસ્તારમાં પ્રવેશ કરવો નહીં જોઈએ અને આવી નીતિની અસરકારકતા કે તેના અભાવ અંગે પ્રશ્ન ઊભો કરવો નહીં જોઈએ, જ્યાં સુધી તે ભારતના કોઈ કાયદા અથવા બંધારણની કોઈ જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરતી ન હોય. રાજ્યના ત્રણેય અંગો, એટલે કે વિધાનમંડળ, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર, પોતાના પોતાના કાર્યક્ષેત્રોમાં જે સર્વોચ્ચતા ધરાવે છે, તેના પર ભાર મૂકવાની જરૂર છે. કારોબારી અને વિધાનકારી કાર્યવાહી અંગે ન્યાયિક પુનર્વિલોકનની સત્તા બંધારણીય યોજનાની મર્યાદાઓની અંદર જ રાખવી જોઈએ, જેથી આજકાલ વારંવાર ચર્ચામાં આવતી અનાવશ્યક ન્યાયિક સક્રિયતા દ્વારા ન્યાયતંત્રે પોતાની મર્યાદા લાંઘી હોવાની ભૂમિકા અંગે કોઈ શંકા-આશંકા પોષવાની સ્થિતિ ઊભી ન થાય. જે લોકશાહી માળખા પ્રત્યે રાજ્યવ્યવસ્થા એટલી ઊંડી પ્રતિબદ્ધતા ધરાવે છે, તે યોગ્ય રીતે કાર્ય કરી શકશે નહીં જો રાજ્યના ત્રણેય અંગો પોતાના પોતાના ક્ષેત્રોમાં પરસ્પર સન્માન અને સર્વોચ્ચતાની આવશ્યકતાનું મૂલવણ ન કરે.

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

૪૨. પોતાની સેવા બજાવતા તેમજ નિવૃત્ત કર્મચારીઓને વૈદ્યકીય ખર્ચની પરતચુકવણી અંગે સરકારની નીતિમાં કરાયેલા ફેરફારની માન્યતા આ

અદાલત સમક્ષ સ્ટેટ ઑફ પંજાબ એન્ડ અધર્સ વિ. રામ લુભાયા બગ્ગા એન્ડ અધર્સ, (૧૯૯૮) ૪ એસ.સી.સી. ૧૧૭ માં વિચારણા માટે આવી હતી. ખાનગી હોસ્પિટલમાં સારવાર માટે પરતચુકવણી માન્ય રાખતી અગાઉની નીતિને આ અદાલતે સમર્થન આપ્યું હતું, પરંતુ પંજાબ રાજ્યએ આ નીતિમાં એવો ફેરફાર કર્યો કે ખાનગી હોસ્પિટલમાં થયેલા વૈદ્યકીય ખર્ચની પરતચુકવણી માત્ર ત્યારે જ શક્ય રહે, જ્યારે આવી સારવાર કોઈપણ સરકારી હોસ્પિટલમાં ઉપલબ્ધ ન હોય. નવી નીતિની માન્યતા અંગે વિચાર કરતાં, અદાલતે નીચે મુજબ નિરીક્ષણ કર્યું :–

૨૫. હવે અમે અંતિમ રજૂઆત તરફ ફરીએ છીએ કે નવી રાજ્ય નીતિમાં, જો કોઈ કર્મચારી દ્વારા એવો ઉપચાર ભારતની કોઈપણ એવી હોસ્પિટલમાં લેવામાં આવ્યો હોય જે પંજાબની સરકારી હોસ્પિટલ ન હોય, તો તેના દ્વારા થયેલ સંપૂર્ણ તબીબી ખર્ચની પરતચૂકવણી ન કરવાનો અભિગમ યોગ્ય છે કે કેમ. પ્રશ્ન એ છે કે રાજ્યની આર્થિક મર્યાદાઓને કારણે જે નવી નીતિની મર્યાદા એ.આઈ.આઈ.એમ.એસ.ના દરો સુધી રાખવામાં આવી છે, તે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ. સરકારી નીતિની વૈધતા અંગે પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે ત્યારે, અમારા મત મુજબ, સામાન્ય રીતે કોઈપણ અદાલતના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતું નથી કે તે નીતિના લાભ–હાનિનું તોલમાપ કરે અથવા તેની તપાસ કરી તેના લાભદાયક અથવા સમતાપૂર્ણ સ્વભાવની માત્રાની કસોટી કરે અને કેટલીયે યોગ્ય તથા સશક્ત દલીલોના

આધારે તેમાં ફેરફાર, સુધારો અથવા તેને રદ કરે, સિવાય કે તે મનસ્વી હોય અથવા બંધારણીય, કાયદાકીય અથવા કાનૂનની અન્ય કોઈ જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરતી હોય. સરકાર જ્યારે પોતાની નીતિ ઘડે છે, ત્યારે તે અનેક પરિસ્થિતિઓ, તથ્યો, કાનૂન તથા પોતાના સ્રોતો આધારિત મર્યાદાઓ સહિતના મુદ્દાઓ પર આધારિત હોય છે. તે નિષ્ણાતોના અભિપ્રાય પર પણ આધારિત હોય છે. જો અદાલતને શપથપત્રોમાં દર્શાવાયેલ તથ્યોના આધારે નીતિની ઉપયોગિતા, લાભકારી અસર અથવા તેની મૂળવણી કરવાની કસોટી કરવા કહેવામાં આવે, તો તે જોખમી સાબિત થાય. અદાલત પોતાને આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવાથી વિરત રાખશે, કારણ કે આ ક્ષેત્ર કાર્યપાલિકા સાથે સંબંધિત છે. આ જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવાનું છે કે જ્યારે નવી નીતિ પોતાની આર્થિક મર્યાદાઓના કારણે પરતચૂકવણી મર્યાદિત કરે છે, ત્યારે શું તે અનુચ્છેદ ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ.

૪૩. આર્થિક નીતિના મુદ્દાઓનું ન્યાયિક પરીક્ષણ કરવા બાબતે અદાલતની અનિચ્છા ભવેશ ડી. પરિષ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૨૦૦૦) ૫ એસ.સી.સી. ૪૭૧ માં ફરીથી ભારપૂર્વક દર્શાવવામાં આવી હતી અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા અધિનિયમ, ૧૯૩૪ ની કલમ ૪૫-એસ ની માન્યતા પર વિચાર કરતી વખતે નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું :-

૨૬. ભારતીય અર્થતંત્રના કેટલાક અનૌપચારિક ક્ષેત્રો દ્વારા આપવામાં આવતી સેવાઓને તુચ્છ ગણાવી શકાય નહીં. તેમ છતાં, આર્થિક પ્રગતિના

માર્ગમાં જો અનૌપચારિક પ્રણાલીને વધુ સારી રીતે નિયંત્રણ અને શિસ્ત જાળવી શકે તેવી વધુ સુવ્યવસ્થિત પ્રણાલી દ્વારા બદલવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે પ્રશ્નસ્થિત કાયદાકીય જોગવાઈમાં પ્રતિબિંબિત થતું આર્થિક તત્ત્વજ્ઞાન હતું. આવું તત્ત્વજ્ઞાન તેના ગુણ અને અવગુણ ધરાવતું હોઈ શકે. પરંતુ આ બાબતો આર્થિક નીતિના ક્ષેત્રની છે. આવી બાબતો વિધાનમંડળની પ્રજ્ઞા પર જ છોડવી શ્રેષ્ઠ છે અને નીતિ સંબંધિત બાબતોમાં સ્વીકારાયેલ સિદ્ધાંત એ છે કે અદાલતોને હસ્તક્ષેપ કરવો ન જોઈએ. વધુમાં, પરિવર્તિત આર્થિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં, વિષય સાથે વ્યવહાર કરતા લોકોની નિષ્ણાતીમાં સહેલાઈથી હસ્તક્ષેપ કરવો યોગ્ય નથી. આવા પ્રતિબંધના પરિણામો વ્યાપક અસરકારક બની શકે છે અને અનેક વર્ષો સુધી પ્રગતિને પાછી ધકેલી શકે છે. અર્થતંત્રની દુર્બળતાઓના યુક્તિકરણની પ્રક્રિયા ગંભીર જોખમમાં મુકાઈ શકે છે અને, તેથી, આર્થિક કાયદાઓ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, આ અદાલતે મનમાની કાર્યવાહી અથવા અસંવિધાનિક કાયદાકીય જોગવાઈઓને કાબૂમાં લેવા માટે પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો ત્યાગ કર્યા વિના, માત્ર એવા થોડાક જ કેસોમાં હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ જ્યાં કાયદાકીય જોગવાઈમાં પ્રતિબિંબિત દૃષ્ટિકોણ કોઈપણ રીતે સ્વીકાર્ય માનવો શક્ય જ ન હોય.

૭૪. નર્મદા બચાવો આંદોલન વિ. યુનિયન ઑફ ઈન્ડિયા, (૨૦૦૦) ૧૦ એસીસી ૬૬૪ માં, મોટા બંધની સ્થાપનાની માન્યતાને પડકારવામાં આવી હતી. પાનું ૭૬૨ પર બહુમતી દ્વારા નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું :–

૨૨૯. હવે સુસ્થાપિત છે કે અદાલતો, પોતાની અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી વખતે, નીતિ–નિર્ણયના ક્ષેત્રમાં અતિક્રમણ કરશે નહીં. માળખાકીય પ્રકલ્પ રાખવો કે નહીં અને કયા પ્રકારનો પ્રકલ્પ હાથ ધરવો તથા તેને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવો, તે નીતિ–નિર્માણ પ્રક્રિયાનો ભાગ છે અને આ રીતે લેવામાં આવેલા નીતિ–નિર્ણય અંગે ચુકાદો આપવા માટે અદાલતો યોગ્ય રીતે સજ્જ નથી. અદાલતોનું, નિઃસંદેહ, કર્તવ્ય છે કે કોઈ નિર્ણય હાથ ધરવામાં આવે ત્યારે કોઈ કાયદાનો ભંગ ન થાય અને લોકોના મૂળભૂત અધિકારો પર સંવિધાન હેઠળ જેટલી હદ સુધી અનુમતિપાત્ર હોય તે સિવાય અતિક્રમણ ન થાય...

૭૫. ઉપરોક્તમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ નિશ્ચિત જાહેર નીતિ બુદ્ધિસંગત છે કે નહીં અથવા વધુ સારી જાહેર નીતિ વિકસાવી શકાય કે નહીં તે અંગે તપાસ હાથ ધરવી, ન તો અદાલતોના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે અને ન તો ન્યાયિક પુનર્વિલોકનની સીમામાં આવે છે. તેમજ, માત્ર એટલા કારણે કે અરજદાર તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે બીજી કોઈ નીતિ વધુ ન્યાયસંગત અથવા વધુ બુદ્ધિસંગત અથવા વધુ વૈજ્ઞાનિક અથવા વધુ તર્કસંગત હોત, અમારી અદાલતો એવી નીતિને રદ કરવા તરફ પ્રવૃત્ત નથી.

૪૬. ડિસઇન્વેસ્ટમેન્ટની પ્રક્રિયા જટિલ આર્થિક પરિબળોને આવરી લેતો નીતિનિર્ણય છે. અદાલતોએ આર્થિક નિર્ણયો સાથે હસ્તક્ષેપ કરવાથી સતત પોતાને વિમુખ રાખ્યું છે, કારણ કે એવું માન્ય રાખવામાં આવ્યું છે કે આર્થિક આવશ્યકતાઓમાં ન્યાયનિર્ધારક સ્વભાવનો અભાવ હોય છે અને જ્યાં સુધી આર્થિક આવશ્યકતાઓના આધારે લેવાયેલ આર્થિક નિર્ણય સત્તાની બંધારણીય અથવા કાનૂની મર્યાદાઓનો એટલો ભંગ કરતો હોય અથવા તર્કને એટલો પ્રતિકૂળ જણાતો હોય કે અદાલતો હસ્તક્ષેપ કરવાનું ઈનકાર ન કરી શકે, ત્યાં સુધી અદાલતો હસ્તક્ષેપ કરતી નથી. આર્થિક મુદ્દાઓ સંબંધિત બાબતોમાં સરકારને નિર્ણય લેતી વખતે "ટ્રાયલ એન્ડ એરર" નો અધિકાર છે, જેટલા સમય સુધી ટ્રાયલ અને એરર બન્ને સદ્ભાવપૂર્વક અને સત્તાની મર્યાદાઓની અંદર હોય. અરજીકર્તાએ એવો કોઈ કેસ રજૂ કર્યો નથી કે બાલ્કોમાં ડિસઇન્વેસ્ટમેન્ટ કરવાનો નિર્ણય કોઈપણ રીતે ચંચળ, મનસ્વી, ગેરકાયદેસર અથવા અપૂર્ણ માહિતી આધારિત છે. ભલે કામદારોને કંપની પોતાનો વ્યવસાય કઈ રીતે ચલાવે છે તેમાં હિત હોય, કારણ કે તેનો નીતિનિર્ણય કામદારોના હકો પર અસર પાડી શકે છે, તેમ છતાં કર્મચારી માટે સેવાશરતોનો એક અંગ એવો છે કે નિયોજકે ઈમાનદારીપૂર્વક લેવેલો અને કાયદાને વિરુદ્ધ ન હોય એવો નિર્ણય સ્વીકારવો પડે. બંધારણની અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬ ઉપરાંત અનુચ્છેદ ૩૧૧નું પણ સંરક્ષણ ધરાવતા સરકારી કર્મચારીને પણ સેવામાં યથાવત્ રહેવાનો કોઈ પરમ અધિકાર નથી. ઉદાહરણ તરીકે, શિસ્તાત્મક કાર્યવાહી સંબંધિત કેસોથી પરે, જો પદો રદ

કરવામાં આવે તો સરકારી કર્મચારીઓની સેવાઓ સમાપ્ત કરી શકાય છે. જો એવો કર્મચારી બંધારણના ભાગ ૩ અથવા અનુચ્છેદ ૩૧૧ના આધારે કોઈ ફરીયાદ ઊભી કરી શકતો ન હોય, તો પછી એવું માનવું તર્કસંગત થઈ શકે નહીં કે અરજીકર્તાઓ જેવી રીતે, બિન–સરકારી કર્મચારીઓ, જે એવી કંપનીમાં કામ કરે છે કે જેને બંધારણના ભાગ ૩ના હેતુસર ન્યાયિક ઉચ્ચારણા દ્વારા રાજ્ય ગણવામાં આવી શકે, તેઓ સરકારી કર્મચારી કરતાં વધુ ઉચ્ચ અથવા વધુ સારો અધિકાર દાવો કરી શકે અને તેની સ્થિતિમાં થયેલા ફેરફારને પડકારી શકે. આર્થિક બાબતોમાં વ્યાપક સ્તરે નીતિનિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોની કોઈ ભૂમિકા નથી. જવાબદાર નિયોજક પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે કોઈપણ નીતિનિર્ણય લેતા પહેલાં મજૂરોના કલ્યાણ સહિત તમામ પાસાઓનું વિચારણ કરે, પરંતુ માત્ર એટલા કારણે કર્મચારીઓને નિર્ણય લેવાય તે પહેલાં સાંભળણીનો અથવા પરામર્શનો અધિકાર માંગવાનો હક પ્રાપ્ત થતો નથી.

૪૭. માત્ર એટલા માટે કે બાલ્કોને રાજ્ય ગણવાથી કામદારોને બંધારણના કલમ ૧૪ અને ૧૬નું સંરક્ષણ પ્રાપ્ત હોઈ શકે, તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે વિનિવેશ કરવાનો નિર્ણય લેતાં પહેલાં તત્કાલીન એકમાત્ર શેરધારક એટલે કે સરકારને કામદારોને પૂર્વ નોટિસ આપી તેમની સુનાવણી કરવી ફરજિયાત હતી. કુદરતી ન્યાયનો એવો કોઈ સિદ્ધાંત નથી કે જે સરકારના આર્થિક નીતિગત નિર્ણયથી સામાન્ય રીતે એક વર્ગ તરીકે પ્રભાવિત થનાર

વ્યક્તિઓને પૂર્વ નોટિસ અને સુનાવણી આપવાની માંગ કરે. નીતિગત નિર્ણયના અનુસંધાનમાં પદની રદબાતલ થવાથી બંધારણના કલમ ૩૧૧ની જોગવાઈઓ આકર્ષાતી નથી, એમ સ્ટેટ ઑફ હરિયાણા વિ. શ્રી દેશ રાજ સાંગર (૧૯૭૬) ૨ એસ.સી.સી. ૮૭૪ માં ઠરાવવામાં આવ્યું છે; એ જ તર્કસંગત સમતુલ્યતાના આધારે, વિનિવેશની નીતિને માત્ર એ કારણસર દોષિત ગણાવી શકાય નહીં કે તેના પરિણામે કર્મચારીઓ બંધારણના કલમ ૧૪ અને ૧૬ હેઠળના પોતાના હકો અથવા સંરક્ષણ ગુમાવે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, બંધારણના કલમ ૧૪ અને ૧૬ હેઠળના સંરક્ષણના હકોનું અસ્તિત્વ સરકારના વિનિવેશ કરવાનો હક અવરોધવાનો અસરકારક પરિણામ કદી ઉપજાવી શકતું નથી. તેમજ, કર્મચારીઓ વિનિવેશ પ્રક્રિયાના ભિન્ન તબક્કાઓએ સતત પરામર્શ મેળવવાનો હક દાવો કરી શકતા નથી. જો વિનિવેશ પ્રક્રિયા કોઈ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના હાથ ધરવામાં આવે, તો વિનિવેશના પરિણામરૂપ થનાર સામાન્ય પરિણામો અનુસરવા જ પડશે.

૪૮. સરકાર તે ઉદ્યોગને વિભાગીય રીતે અથવા અન્ય કોઈ પણ સ્વરૂપે ચલાવી શકતી હતી. જ્યારે તે કોઈ કંપની રચીને ઉદ્યોગ ચલાવવાનું પસંદ કરે છે અને તેની હિસ્સેદાર બને છે, ત્યારે કંપનીઓ અધિનિયમની જોગવાઈઓ મુજબ હિસ્સેદાર તરીકે તેને પોતાના હિસ્સા હસ્તાંતરિત કરવાનો અધિકાર રહેશે. જ્યારે વ્યક્તિઓ કંપનીઓ અધિનિયમ હેઠળ નોંધાયેલ આવી કંપનીમાં નોકરી મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને નોકરી પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે એવું

અનુમાન કરવું જ જોઈએ કે તેઓ કાયદા અનુસાર કંપનીના કારોબારનું સંચાલન કરવા અંગે નિર્દેશકો અને હિસ્સેદારોના અધિકારને સ્વીકારે છે અને તે જ સમયે તેઓ પોતાના હિસ્સા વેચવાનો અધિકાર પણ ઉપયોગમાં લઈ શકે છે.

૪૯. આવો જ એક પ્રશ્ન મદ્રાસ વડી અદાલત સમક્ષ વિચારણા માટે આવ્યો હતો. સધર્ન સ્ટ્રક્ચરલ લિમિટેડમાં, તામિલનાડુ રાજ્યએ ૯૯% કરતાં વધુ શેરો હસ્તગત કર્યા હતા અને કંપની સરકારી કંપની બની ગઈ હતી. તેને વર્ષો દરમિયાન નુકસાન થયું હતું અને ત્યારબાદ સરકારે કંપનીમાંથી વિનિયોજન પાછું ખેંચવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. આ નિર્ણયને કંપનીના કર્મચારીઓએ મદ્રાસ વડી અદાલતમાં રિટ અરજી દાખલ કરીને પડકાર્યો હતો. તેમની તરફથી એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે જો વિનિયોજન પાછું ખેંચવાની કાર્યવાહી અમલમાં મૂકવામાં આવશે, તો રાજ્ય સરકારના કર્મચારીઓ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૬ હેઠળનું રક્ષણ તથા અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ અદાલતનો આશરો લેવાનો અધિકાર સહિતના મૂલ્યવાન હકો ગુમાવશે. સધર્ન સ્ટ્રક્ચરલ્સ સ્ટાફ યુનિયન વિ. મેનેજમેન્ટ ઑફ સધર્ન સ્ટ્રક્ચરલ્સ લિ., (૧૯૯૪) ૮૧ કંપની કેસિસ પાનું ૩૮૯ માં, આ દલીલને નકારી કાઢતાં હાઈકોર્ટે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :–

કર્મચારીઓને અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા અનુચ્છેદ ૧૬નો આશ્રય લેવાની અને અનુચ્છેદ ૨૨૬ અથવા અનુચ્છેદ ૩૨નો આશ્રય લઈ સીધા વડી અદાલત

અથવા સર્વોચ્ચ અદાલતનો આશરો લેવા સક્ષમ બનાવવા માટે, સરકાર આ કંપનીમાં બહુમતી હિસ્સેદારી પરનું પોતાનું માલિકીહક સદાકાળ સુધી જાળવી રાખવા બંધાયેલ છે એવો મુદ્દો કોઈ જ બળ ધરાવતો નથી.

કલમ ૧૪નું સંરક્ષણ સર્વને ઉપલબ્ધ છે અને તે માત્ર રાજ્યના કર્મચારીઓ સુધી મર્યાદિત નથી. રાજ્ય હેઠળની નોકરી અંગે રાજ્ય પર કલમ ૧૬ દ્વારા મૂકવામાં આવેલી મર્યાદાઓનો હેતુ એવો નથી કે આવી નોકરી ઇચ્છતા સર્વને રાજ્યએ પોતાના હેઠળ નોકરી આપવી પડે અથવા હાલમાં તેની સેવામાં રહેલા તમામ વ્યક્તિઓને જાળવી રાખવી પડે, જેથી આવી વ્યક્તિઓ કલમ ૧૬નો લાભ દાવો કરી શકે.

રાજ્ય હેઠળનું રોજગાર વડી અદાલત અથવા સર્વોચ્ચ અદાલતનો આશરો લેવા માટે પૂર્વશરત નથી. તમામ ઔદ્યોગિક કામદારોને ઔદ્યોગિક વિવાદ અધિનિયમમાં રહેલી મર્યાદાઓને આધીન રહી તેમના અધિકારોના નિર્ણયાર્થે શ્રમ અદાલત અથવા ઔદ્યોગિક ટ્રિબ્યુનલનો આશરો લેવાનો અધિકાર છે. તમામ નાગરિકોની જેમ ઔદ્યોગિક કામદારોને પણ તેમના પર થયેલા અન્યાયના નિવારણ માટે દીવાની અદાલતોનો આશરો લેવાનો અધિકાર છે. દીવાની, શ્રમ અને ઔદ્યોગિક અદાલતો અથવા ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા આપવામાં આવેલા નિર્ણયો યોગ્ય કાર્યવાહી દરમ્યાન વડી અદાલત અને સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ પડકાર માટે ખુલ્લા છે. સરકાર અથવા કોઈપણ જાહેર ફરજ બજાવતી અન્ય સત્તાઓની કાર્યવાહી અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની કાર્યવાહીમાં

સુધારણા માટે પાત્ર છે. વિનિયોજનમુક્તિના કારણે કર્મચારીઓ તેમના પર થયેલા કોઈપણ અન્યાય માટે અદાલતો મારફતે નિવારણ મેળવવાનો પોતાનો અધિકાર ગુમાવતા નથી.

કર્મચારીઓને એ બાબતમાં કોઈ સ્થિર અધિકાર નથી કે નીઓક્તા કંપની બંધારણ ભારતની કલમ ૧૨ ના હેતુસર સરકારી કંપની અથવા "અન્ય પ્રાધિકરણ" તરીકે યથાવત્ રહે. આ બાબતથી અલગ કે હાલના કેસમાં કર્મચારીઓએ દાવો કરેલો એવો દરજ્જો પોતે જ એક આકસ્મિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ હતો, કારણ કે કર્મચારીઓએ ખાનગી નીઓક્તા હેઠળ કામ શરૂ કર્યું હતું અને રોજગાર ગુમાવવાની કગાર પર હોવા દરમિયાન રાજ્યએ કંપનીનો કબજો લઈને તેમને બચાવ્યા હતા, કર્મચારીઓ એવો કોઈ અધિકાર દાવો કરી શકતા નથી કે કંપનીના શેરોનો માલિક કોણ હોવો જોઈએ તે તેઓ નક્કી કરે. રાજ્યએ પોતાની સ્વૈચ્છિક ઇચ્છાથી મૂડીરોકાણ કર્યું હોય, તો તે સમાન રીતે મૂડી ઉપાડ પણ કરી શકે. જ્યાં સુધી રાજ્ય નિયંત્રણકારી હિત અથવા સમગ્ર શેરહિસ્સો ધરાવે છે, ત્યાં સુધી કર્મચારીઓ બંધારણની કલમ ૧૨ હેઠળ સરકારી કંપનીના કર્મચારીઓ અથવા "અન્ય પ્રાધિકરણ" ના કર્મચારીઓ તરીકેનો દરજ્જો દાવો કરી શકે. કર્મચારીઓને આ રીતે અપાયેલો દરજ્જો સરકારને મૂડી ઉપાડવાથી રોકતો નથી; તેમજ તે મૂડી ઉપાડ માટે કર્મચારીઓની સંમતિને આવશ્યક પૂર્વશરત પણ બનાવતો નથી.

જાહેર હિત સર્વોપરી વિચારણા છે, અને જો જાહેર હિતમાં સરકારને ઉત્પાદન એકમ તથા તેમાં રોજગાર પામેલા લોકોની નોકરીઓ જળવાઈ રહે તે માટે કોઈ બીમાર કંપનીનો કબજો લેવો યોગ્ય લાગ્યો હોય, તો સરકાર, જાહેર હિતમાં, પોતાની મર્યાદિત સાધનસામગ્રી પર થતા સતત ભારને ઓછો કરવાની દ્રષ્ટિએ, અથવા પોતાની અગ્રતા ધરાવતા કલ્યાણકારી કે વિકાસલક્ષી યોજનાઓ માટે નાણાં એકત્ર કરવાની દ્રષ્ટિએ, અથવા તો સરકારના સંચાલન માટે જરૂરી નાણાંનું સંચલન કરવાની કાર્યવાહી તરીકે પણ, જાહેર ક્ષેત્રની કંપનીઓમાંથી વિનિયોજન પાછું ખેંચી શકે છે. સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૧૨ રાજ્યના સાધનરૂપ અંગ અથવા "અન્ય સત્તા" ને પોતાનું સ્વરૂપ બદલવાથી કોઈ પ્રતિબંધ મૂકતો નથી."

૫૦. ઉપરોક્ત અવલોકનો, અમારી દૃષ્ટિએ, કાનૂની સ્થિતિને યોગ્ય રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે. સરકારની નીતિઓ સ્થિર રહી જવી જોઈએ નહીં. આર્થિક પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર સાથે, સરકાર દ્વારા વાણિજ્યિક સાહસો ચલાવવાની યોગ્યતા અને પદ્ધતિ અંગે પુનર્વિચાર જરૂરી બની શકે છે. કોઈ એક સમયે જે બાબત જાહેર હિતમાં રહી હોય તે હવે એવી ન પણ રહી શકે. સરકારે એવી નીતિગત નિર્ણય લીધો છે કે બાલ્કોમાં વિનિયોજનમુક્તિ કરવી જાહેર હિતમાં છે. વિશદ પ્રક્રિયા અનુસરવામાં આવી છે અને બહુમતી હિસ્સાઓ વેચવામાં આવ્યા છે. એવું કહી શકાય નહીં કે જાહેર નાણાં વેડફી નાખવામાં આવ્યા છે. આ પ્રક્રિયામાં, કંપનીના સ્વરૂપમાં થયેલા ફેરફારને માન્ય રીતે પડકારવામાં

આવી શકતો નથી. જ્યારે બાલ્કોને સરકારની માલિકીની કંપની તરીકે સ્થાપવાની બાબત નીતિગત નિર્ણય હતી, ત્યારે હવે વિનિયોજનમુક્તિ પણ નીતિમાં ફેરફારરૂપે કરવામાં આવી છે. જો પ્રારંભિક નિર્ણયને સમાન તર્કના આધારે માન્ય રીતે પડકારવામાં આવી શક્યો ન હોત, તો વિનિયોજનમુક્તિ કરવાનો નિર્ણય પણ તે કોઈ કાયદાના વિરુદ્ધ છે અથવા દુરાશયપૂર્ણ છે તે દર્શાવ્યા વિના પડકારવામાં આવી શકતો નથી.

૫૧. જોકે, કર્મચારીઓને વિનિવેશ કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવે તે પહેલાં સાંભળવામાં આવવાનો કોઈ અધિકાર નથી, તેમ છતાં સામાવાળાનો એવો કેસ છે કે કામદારોને સતત સંવાદ દ્વારા વિનિવેશની પ્રક્રિયા અંગે સંપૂર્ણ રીતે અવગત કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંદર્ભમાં નોંધવું યોગ્ય છે કે બાલ્કો એમ્પ્લોઇઝ યુનિયને પ્રસ્તાવિત વિનિવેશ સંબંધે યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા વિરુદ્ધ દિલ્હી વડી અદાલત સમક્ષ વર્ષ ૧૯૯૯ની રિટ અરજિ ક્રમાંક ૨૨૪૯ દાખલ કરી હતી, જેમાં નીચેનો હુકમ ૩.૦૮.૧૯૯૯ના રોજ કરવામાં આવ્યો હતો:-

''અરજદારના અધ્યક્ષ શ્રી મદનલાલના નિર્દેશો પરથી, વિદ્યાવત્ વકીલ ડૉ. સિંઘવી દ્વારા એવું જણાવવામાં આવે છે કે સામાવાળા ક્રમાંક ૫ કંપનીમાં વિનિયોજન-નિવૃત્તિની નીતિ સામેનો પડકાર દબાવવામાં આવતો નથી. વધુમાં એવું પણ જણાવવામાં આવે છે કે જ્યારે પણ સામાવાળાઓ દ્વારા કામદારોના હિતોને અસર કરતી અંતિમ નિર્ણય લેવામાં આવવાનો હોય,

ત્યારે તે બાબત અંગે સામાવાળાઓ દ્વારા અરજદારોને બે અઠવાડિયાની પૂર્વ સૂચના આપી જાણ કરવામાં આવે.

જ્યાં સુધી કામદારોના હિતોના સંરક્ષણનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી માગવામાં આવેલી રાહત સમયપૂર્વ હોવાથી તેને સ્વીકારી શકાય નહીં અને આ હદ સુધી અરજી નામંજૂર કરવામાં પાત્ર ગણાશે.

શ્રી રાવલ, વિદ્વાન વધારાના સોલિસિટર જનરલ જણાવે છે કે જો કર્મચારીઓ/મજૂરોના હિતોને સંબંધિત કોઈ નિર્ણય સામાવાળાઓ દ્વારા લેવામાં આવશે, તો તેની બે અઠવાડિયાની પૂર્વ સૂચના અરજદારોને આપવામાં આવશે.

ઉપરોક્તના પ્રકાશમાં, કર્મચારીઓ/મજૂરોના હિતને પ્રતિકૂળ એવો કોઈ નિર્ણય લેવામાં આવે તેવી સ્થિતિમાં, અરજદારાઓને અદાલતનો આશરો લેવાની સ્વતંત્રતા સાથે આ અરજીનો નિકાલ કરવામાં આવે છે.

તે મુજબ અરજીનો નિકાલ કરવામાં આવે છે.

૫૨. કંપનીના જણાવ્યા મુજબ, તા. ૩.૦૮.૧૯૯૯ના ઉપરોક્ત હુકમ પસાર થયા પછી, વિનિવેશનું સમગ્ર તર્કસંગત આધાર અને પ્રક્રિયા અંગેની સમજણ બાલ્કો સમાચાર ન્યૂઝ લેટર દ્વારા કામદારોને આપવામાં આવી હતી. મે, ૨૦૦૦માં તે સમયના ચેરમેન અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટરે યુનિયનના આગેવાનો સાથે બેઠક યોજી હતી, જેમાં ખાણ મંત્રાલયના સંયુક્ત સચિવ, જે કંપનીના

નિર્દેશક પણ હતા, તેઓ પણ હાજર હતા. તે સિવાય, કામદાર સંઘોએ સરકાર સમક્ષ વિવિધ રજૂઆતો કરી હતી, અને વિવિધ દસ્તાવેજોને અંતિમ સ્વરૂપ આપતા પહેલાં સરકારે તેમનો વિચાર કર્યો હતો. સરકાર અને કામદારોના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે સંવાદ થયો હતો, જે ૧૪.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ યુનિયનના આગેવાનો અને કંપનીઓ તથા સરકારના અધિકારીઓ વચ્ચે યોજાયેલી બેઠકોની કાર્યવાહી–નોંધની નકલ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ચર્ચામાં ભાગ લેનારા છ ટ્રેડ યુનિયનોના આગેવાનો સાથેની બેઠકની કાર્યવાહી–નોંધ દર્શાવે છે કે, સિદ્ધાંતતઃ, ટ્રેડ યુનિયનો વિનિવેશના વિરોધમાં નહોતી, પરંતુ તેમના હિતોનું પૂરતું સંરક્ષણ થવું જોઈએ.

૫૩. અમે નોંધીએ છીએ કે ભારત સંઘ અને વ્યૂહાત્મક ભાગીદાર વચ્ચે થયેલ શેરધારકોના કરારમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે સમાપન તારીખ પછીના પ્રથમ વર્ષે કોઈપણ કામદારની છટણી કરવામાં આવશે નહીં અને ત્યારબાદ, જો હોય તો, શ્રમબળનું પુનર્ગઠન કંપનીના નિર્દેશક મંડળ દ્વારા ભલામણ કરાયેલ રીતથી અમલમાં મૂકવામાં આવશે. શેરધારકોના કરારમાં આગળ એવો પણ અનિવાર્ય નિર્દેશ છે કે કર્મચારીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવો જરૂરી બને તેવી સ્થિતિમાં, કંપનીએ પોતાના કર્મચારીઓને સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લેવાનો એવો વિકલ્પ આપવો સુનિશ્ચિત કરવાનું રહેશે કે જેના શરતો કોઈપણ રીતે વ્યવસ્થાની તારીખે કંપની દ્વારા આપવામાં આવેલી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ યોજનાથી ઓછા અનુકૂળ ન હોય. શેરધારકોના કરારમાં નક્કી કરેલ

શરતો ઉપરાંત, કંપની તરફથી વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી સુંદરમે અદાલતમાં નિવેદન કર્યું છે કે વ્યૂહાત્મક ભાગીદાર દ્વારા વ્યવસ્થાપનના કબજા લેવાની તારીખે બાલ્કોમાં નોકરીમાં રહેલા કોઈપણ કામદાર(ઓ)ની કંપની છટણી કરશે નહીં, સિવાય કે કંપનીના લાગુ પડતા સ્ટાફ નિયમો અને સ્થાયી આદેશો અથવા અન્ય લાગુ પડતા કાયદાઓ મુજબ કંપનીના કામદાર(ઓ)ને નોકરીમાંથી બરતરફ કરવાના અથવા તેમની સેવા સમાપ્ત કરવાના કિસ્સામાં. અમે ઉક્ત નિવેદનનો દાખલો લઈએ છીએ.

૫૪. અમને સંતોષ છે કે વિનિયોજનમુક્તિની પ્રક્રિયામાં કામદારોના હિતોનું પૂરતું સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. અદાલતમાં આપવામાં આવેલ ઉપરોક્ત બાંહેધરી ઉપરાંત, વર્તમાન કાયદાઓ કામદારોના હિતોનું પૂરતું રક્ષણ કરે છે અને રાજ્ય સરકારની પૂર્વ સંમતિ વિના કામદારોના વિશાળ વર્ગને અસર કરતો કોઈ નિર્ણય લેવામાં આવી શકતો નથી. વધુમાં, સેવા શરતો કંપનીના પ્રમાણિત હુકમો દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે અને તેમાં કોઈપણ ફેરફાર માત્ર કાયદા અનુસાર જ કરી શકાય છે. બાલ્કોના કર્મચારીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલી માંગણીઓ ઇમ્જી દ્વારા તેની ૨૫.૦૧.૨૦૦૧ ના રોજ યોજાયેલી બેઠકમાં વિચારવામાં આવી હતી અને તેમાંથી ઉપસ્થિત થયેલા મુદ્દાઓ વિનિયોજનમુક્તિ વિભાગ દ્વારા વિનિયોજનમુક્તિ અંગેની કેબિનેટ સમિતિ સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યા હતા, જેણે તેની બેઠક ૧.૦૨.૨૦૦૧ ના રોજ યોજી હતી. ખાણ મંત્રાલયની ટિપ્પણીઓ ધરાવતી નોંધ, જેને વિનિયોજનમુક્તિ

અંગેની કેબિનેટ સમિતિની ઇમ્જીએ અનુમોદિત કરી હતી, ભારત સરકારના ખાણ મંત્રીએ શ્રી તારા ચંદ વિયોગી, અધ્યક્ષ, એમ.પી. રાષ્ટ્રીય મજૂર કોંગ્રેસને મોકલી આપી હતી. ઉક્ત નોંધમાં, બાલ્કોની વિનિયોજનમુક્તિના કારણો દર્શાવવાના ઉપરાંત, વિનિયોજનમુક્તિની પ્રક્રિયામાં બાલ્કોના કર્મચારીઓના હિતો કેવી રીતે સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યા છે તેનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. નોંધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે:–

"કર્મચારીઓ અંગે, શેર હોલ્ડર્સ' એગ્રીમેન્ટ (એસ.એચ.એ.) માં નીચે મુજબ પૂરતી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે:–

"ઉલ્લેખ એચ કલમ ૭.૨ ના આધીન રહીને, પક્ષકારો એવી કલ્પના કરે છે કે અત્રેની તારીખે કંપનીના તમામ કર્મચારીઓ કંપનીની નોકરીમાં યથાવત્ ચાલુ રહેશે.

કલમ ૭.૨ (ઈ) સમાપ્તિ તારીખથી એક (૧) વર્ષના ગાળામાં કંપનીના શ્રમિકબળના કોઈપણ ભાગની છટણી કરવામાં આવશે નહિ, કંપનીના લાગુ પડતા કર્મચારી નિયમો અને સ્થાયી આદેશો અથવા લાગુ પડતા કાયદા અનુસાર કંપનીના કર્મચારીઓને તેમની નોકરીમાંથી બરતરફ કરવાના અથવા તેમની સેવા સમાપ્ત કરવાના કોઈપણ કિસ્સા સિવાય; અને

કલમ ૭.૨ (એફ) ઉપકલમ (ઈ) ને આધીન રહી, કંપનીના શ્રમબળના કોઈપણ પુનઃગઠનનો અમલ બોર્ડ દ્વારા ભલામણ કરાયેલ રીતથી અને લાગુ

પડતા તમામ કાયદાઓ અનુસાર કરવામાં આવશે. કર્મચારીઓની સંખ્યામાં કોઈપણ ઘટાડો થવાના પ્રસંગે એસ.પી. એ સુનિશ્ચિત કરશે કે કંપની પોતાના કર્મચારીઓને સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લેવાનો એવો વિકલ્પ આપે, જેના શરતો આ કરારની તારીખે કંપની દ્વારા ઓફર કરવામાં આવેલી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ યોજનાની તુલનામાં કોઈપણ રીતે ઓછી અનુકૂળ ન હોય;"

ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય રહેશે કે ઔદ્યોગિક વિવાદો અધિનિયમમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ અનુસાર, વિનિવેશ બાદ પણ બાલ્કો ઔદ્યોગિક સ્થાપના તરીકે યથાવત્ રહેશે અને ઔદ્યોગિક વિવાદો અધિનિયમની તમામ જોગવાઈઓ બાલ્કો પર સ્વયંપ્રેરિત રીતે લાગુ પડશે.

એક સંગઠિત ક્ષેત્રમાં, કામદારોની નોકરીની સુરક્ષા, વેતન માળખું, પરિલાભો, કલ્યાણ સુવિધાઓ વગેરે જેવા મુદ્દાઓ દ્વિપક્ષીય/ત્રિપક્ષીય કરારો દ્વારા સંચાલિત થાય છે. આ કરારો ઔદ્યોગિક વિવાદ અધિનિયમ હેઠળના "સમાધાન"ના સ્વરૂપના હોય છે. વિનિયોજન પછી પણ, બાલ્કોનું વ્યવસ્થાપન સંઘો મારફતે કામદારો સાથે દ્વિપક્ષીય/ત્રિપક્ષીય કરારો કરવા માટે આવશ્યક રહેશે અને કરારમાંની શરતો અને નિયમો હંમેશા સામૂહિક સોદાબાજી હેઠળ લાગુ પડતી પ્રથાઓ અને પ્રક્રિયાઓ દ્વારા સંચાલિત રહેશે. આ એક તથ્ય છે કે બે અથવા વધુ પક્ષો વચ્ચેનો કોઈપણ કરાર પરસ્પર સંમતિના સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોય છે. તેથી, વધુ સારી સેવા શરતો વગેરે

બાબતે વ્યવસ્થાપનની સંમતિ નિશ્ચિતપણે સમયાંતરે કામદારો દ્વારા ઉત્પાદકતા અને ઉત્પાદનના લક્ષ્યાંકોની સિદ્ધિ પર આધાર રાખશે.

બાલ્કો કર્મચારીઓને સરકારી કર્મચારીઓની સમકક્ષ સામાજિક સુરક્ષા આપવાના પ્રશ્ન અંગે, નોંધવું જરૂરી છે કે સિદ્ધાંતના વિષય તરીકે કોઈપણ ઔદ્યોગિક સ્થાપનાને સરકારી સ્થાપના સાથે સરખાવવાનો કોઈ અધિકાર નથી. તેથી, બાલ્કો કર્મચારીઓની સામાજિક સુરક્ષા સરકારી સ્થાપનાઓના કર્મચારીઓની સમકક્ષ રહે તેની ખાતરી કરવાનો પ્રશ્ન વિનિયોજનમુક્તિ પહેલાં કે પછી કોઈપણ સમયે શક્ય ન પણ બની શકે.

જ્યાં સુધી કર્મચારીઓના શેર વિકલ્પો અને રોકાણકાર માટેની લોક-ઈન અવધિનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી પ્રસ્તાવિત વ્યૂહાત્મક વેચાણને સંબંધિત દસ્તાવેજોમાં કર્મચારીઓને ઈક્વિટીના મહત્તમ ૫ ટકા સુધી આપવા અને ત્રણ વર્ષની લોક-ઈન અવધિ રાખવાની જોગવાઈ છે.

કંપનીની કોઈપણ સ્થાપનાનું ઓછામાં ઓછા ૧૦ વર્ષના ગાળામાં બંધકરણ નહીં થાય તેવી ખાતરી અંગે, નોંધવું જરૂરી છે કે બાલ્કો જેવી પ્રકૃતિ ધરાવતા ઔદ્યોગિક સ્થાપનાના કોઈપણ ઉપક્રમના “બંધકરણ” પર ઔદ્યોગિક વિવાદ અધિનિયમના પ્રકરણ ૫-બીની કલમ ૨૫(ઓ) દ્વારા શાસન થાય છે, જેના બળે વિનિવેશ પહેલાં કે પછી બાલ્કોના વ્યવસ્થાપનને પોતાની મનસ્વી ઈચ્છા મુજબ બાલ્કોના કોઈપણ ભાગને બંધ કરવાની મુક્તિ નથી. બંધકરણ દેશના કાયદા દ્વારા નિયંત્રિત છે અને ઔદ્યોગિક વિવાદ અધિનિયમની

વર્તમાન જોગવાઈઓ હેઠળ "નિયોજકે દર્શાવેલ કારણોની ખરાઇ અને પૂરકતા" તેમજ "સામાન્ય જનહિત અને અન્ય તમામ સંબંધિત પરિબળો"નું પરીક્ષણ યોગ્ય સરકાર દ્વારા કરવાનું રહે છે, અને તે માટે સરકાર નિયોજક, કામદારો તથા આવા બંધકરણમાં હિત ધરાવતા વ્યક્તિઓને સાંભળવાની યોગ્ય તક આપે છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે યોગ્ય સરકાર પરવાનગી આપે નહીં ત્યાં સુધી અને આપે ત્યાં સુધી, વિનિવેશ પછી પણ બાલ્કોના વ્યવસ્થાપનને કંપનીના કોઈપણ ઉપક્રમને બંધ કરવાની સત્તા રહેશે નહીં. તેથી વિનિવેશ પછી બાલ્કોના કોઈપણ ઉપક્રમના મનસ્વી બંધકરણ સામે અધિનિયમ હેઠળ રક્ષણો ઉપલબ્ધ છે.

સંઘો ઇચ્છે છે કે સંભાવિત ખરીદદાર વિનિવેશ પછી બાલ્કો અંગે રોકાણ / આધુનિકીકરણ માટેની પોતાની યોજનાઓ જાહેર કરે. હકીકતમાં, નાણાકીય બોલીઓ રજૂ કરતી વેળાએ સંભાવિત ખરીદદારો પાસેથી વ્યવસાય યોજના પણ રજૂ કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. પરંતુ શક્ય છે કે આવી વ્યાપારી સાહસિક પ્રવૃત્તિઓમાં, બજારની બદલાતી પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં, સંભાવિત ખરીદદારો દ્વારા રજૂ કરાયેલ વ્યવસાય યોજના કાયદા હેઠળ અમલમાં મુકાવી શકાય તેવી ન હોય.

મજૂર સંઘોની ઇચ્છા છે કે સૂચિબદ્ધ તમામ માંગણીઓ સ્વીકારવામાં આવે અને ભાવિ ખરીદદારો સાથે કોઈપણ કરારને અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવે તે પહેલાં સરકાર અને માન્યતાપ્રાપ્ત સંઘોના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે લખિત

કરારના સ્વરૂપમાં મૂકાશે. હકીકતમાં, સરકાર અને બાલ્કો બે અલગ કાનૂની એકમો છે. સરકાર બાલ્કોમાં પોતાની ૫૧% મૂડીહિસ્સેદારીનું વિનિયોજન કરી રહી છે. કાયદા મુજબ, સરકાર અને બાલ્કોના કામદારો વચ્ચે અમલમાં મૂકી શકાય એવો કોઈ કરાર કરવામાં આવી શકતો નથી, કારણ કે એવો કોઈપણ કરાર કાનૂની બળ ધરાવતો નહીં હોય. કોઈ કરારને કાનૂની બળ પ્રાપ્ત થવા માટે, તે માલિક અને કામદારો વચ્ચેનો લખિત કરાર હોવો જોઈએ. બાલ્કોમાં નિયોજિત કામદારોની માલિક સરકાર નથી. તેથી, એવો કોઈપણ કરાર ન તો ઇચ્છનીય છે, ન તો આવશ્યક છે, અને અમલપાત્ર પણ નથી."

૫૫. ઉપરોક્ત તથ્યોના વર્ણન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કામદારોના હિતોના સંરક્ષણ કરવું સરકારની ચિંતાઓમાંનું એક હતું. ટ્રેડ યુનિયનના નેતાઓ પાસેથી રજૂઆતો પ્રાપ્ત થઈ હતી અને વિનિવેશની પ્રક્રિયાથી કામદારો પર પ્રતિકૂળ અસર ન થાય તે સુનિશ્ચિંત કરવાનો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો હતો.

૫૬. કંપનીના કર્મચારીઓને કંપનીનું સંચાલન કેવી રીતે થાય છે તે જોવા અંગે હિત હોઈ શકે છે, છતાં વિનિવેશની પ્રક્રિયામાં પ્રાકૃતિક ન્યાયના સિદ્ધાંતો લાગુ પડશે અને કામદારોને, અથવા તે બાબતમાં તેમાં હિત ધરાવતા અન્ય કોઈ પક્ષને, સાંભળવામાં આવવાનો હક હશે, એવી દલીલો સ્વીકારવી શક્ય નથી. સારા શાસન અને પ્રશાસનના હિતાર્થે, જ્યારે પણ આવી નીતિગત નિર્ણયો લેવામાં આવે ત્યારે દાખલ થયેલા પ્રતિનિધિત્વો પર વિચાર કરવા સહિત વ્યાપક સ્તરે પરામર્શ થવો ઇચ્છનીય છે, પરંતુ નીતિગત

નિર્ણય લેવામાં આવે તે પહેલાં સાંભળવાની તક આપવી જ પડે તેવી કોઈ જોગવાઈ કાયદામાં નથી. કાર્યપાલક સત્તાઓના પ્રયોગમાં, સમયાંતરે નીતિગત નિર્ણયો લેવા પડે છે. જ્યારે પણ કોઈ નીતિગત નિર્ણય લેવામાં આવે અને તેનાથી પ્રભાવિત થનારા દરેક વ્યક્તિને ઔપચારિક રીતે સાંભળવાની તક આપવી, તે અશક્ય અને અવ્યવહારુ બનશે. પ્રાકૃતિક ન્યાયના સિદ્ધાંતોના અમલમાં સાંભળવાની તક આપવાના હેતુઓમાંનો એક હેતુ એ જોવાનો છે કે કોઈ ગેરકાયદેસર કાર્યવાહી અથવા નિર્ણય ન થાય. કોઈ ખોટો હુકમ વ્યક્તિને પ્રતિકૂળ અસર પહોંચાડી શકે છે અને મૂળતઃ એ જ કારણસર, વહીવટી હુકમ પસાર કરવામાં આવે તે પહેલાં યુક્તિસંગત તક આપવી પડતી હોઈ શકે છે. પરંતુ નીતિગત નિર્ણયના કિસ્સામાં એવું કરવું અવ્યવહારુ છે અને ક્યારેક જાહેર હિતના વિરુદ્ધ પણ હોય છે; જોકે તેનો અર્થ એવો થતો નથી કે કાયદાના વિરુદ્ધ હોય એવો નીતિગત નિર્ણય પડકારવામાં આવી શકતો નથી. કામદારોને સાંભળવાની તક ન આપવી માત્ર તે જ કારણે નિર્ણયને દૂષિત ઠેરવવાનો આધાર બની શકતી નથી. જો નિર્ણય અન્યથા કાયદાના કે કોઈ બંધારણીય જોગવાઈના વિરુદ્ધ હોવાથી ગેરકાયદેસર હોય, તો કામદારો જેવી અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ તેને પડકારી શકે છે, પરંતુ નિર્ણય પહેલાં સાંભળવાની તક ન આપવી એ નિર્ણય રદ કરવા માટેનો આધાર બની શકતું નથી.

પ૭. નેશનલ ટેક્સટાઈલ વર્કર્સ યુનિયન એન્ડ અદર્સ વિ./પી.આર. રામકૃષ્ણન (પૂર્વોક્ત) ના નિર્ણય તરફ અમારું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં પાનું ૨૪૫ પર ભગવતી, જેએ. (ત્યારે જેમ હતા તે રીતે) એ અવલોકન કર્યું હતું કે અદાલતે કોઈ કંપનીને સમાપ્ત કરવી કે તેનું સંચાલન બદલવું તે નક્કી કરતી વખતે, અદાલતે માત્ર શેરહોલ્ડરો અને દેવામાંદારોના હિતો જ નહીં, પરંતુ અન્ય બાબતો સાથે કામદારોના હિતોને પણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. અદાલત દ્વારા વિન્ડિંગ અપનો હુકમ પસાર કરવામાં આવે તે પહેલાં, કામદારોને તેમના હિતોના રક્ષણ અને સંરક્ષણ માટે સાંભળવાની તક મળવી જોઈએ. તેવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે તે જ રીતે, નીતિગત નિર્ણય લેવામાં આવે તે પહેલાં અને તેનાં અમલીકરણ દરમિયાન પણ, કારણ કે કામદારોના હિતો પ્રભાવિત થવાના છે, અહીંના અરજદાર કામદારોને સાંભળવાનો અધિકાર છે. તેમાં કોઈ શંકા રહી શકે નહીં કે ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં, જ્યાં હકો પ્રભાવિત થવાની સંભાવના હોય, ત્યાં પ્રાકૃતિક ન્યાયના સિદ્ધાંતો અનુસાર અદાલતે તે પક્ષને સાંભળવાની તક આપવી જરૂરી બને છે, જેના વિરુદ્ધ પ્રતિકૂલ અથવા અણગમતો હુકમ પસાર થવાનો હોય. નેશનલ ટેક્સટાઇલ્સ વર્કર્સ યુનિયનના કેસમાં આ અદાલતે તેમને સાંભળવાનો અધિકાર છે એવું જે નિર્ધારિત કર્યું હતું, તે અદાલત સમક્ષ પ્રલંબિત રહેલી વિન્ડિંગ અપ કાર્યવાહી અંગે હતું. હાલના કેસમાં સ્થિતિ ભિન્ન છે. જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમમાંના શેરોનું વિનિવેશ કરવાનું સરકાર નીતિગત બાબત તરીકે નક્કી કરે છે ત્યારે સરકાર દ્વારા કોઈ ન્યાયિક કે અર્ધ–ન્યાયિક

કાર્યો બજાવવામાં આવતા નથી. સંચાલનમાં ફેરફાર થતી પરિસ્થિતિમાં કામદારોની સલાહ લેવાય તે ન્યાયસંગત અને વિવેકપૂર્ણ હોઈ શકે, તેમ છતાં, કાનૂનમાં કંપનીના બહુમતી શેરોના વેચાણની પ્રક્રિયામાં આવી સલાહ લેવાની કોઈ ફરજ નથી. તેથી, નેશનલ ટેક્સટાઇલ્સ વર્કર્સ યુનિયનના કેસનો નિર્ણય અરજદારને કોઈ મદદરૂપ થઈ શકતો નથી.:

૫૮. આ સંદર્ભમાં, અમે પ્રોફ. બાબુ મેથ્યુ અને અન્ય વિ./સ. ભારત સંઘ અને અન્ય, [૧૯૯૭] ૯૦ કોમ્પ કેસ ૪૫૫ માં કર્ણાટક હાઈકોર્ટે કરેલા નીચેના અવલોકનોને મંજૂરી આપીએ છીએ, જેમાં અદાલતે જાહેર ક્ષેત્રની કંપનીમાં સરકારની હિસ્સેદારીના ૪૯% સુધીના વિનિયોજન અંગે વિચાર કરતાં પૃષ્ઠ ૪૭૮ પર નીચે મુજબ નોંધ્યું હતું :–

સરકારી ક્ષેત્રના ઉપક્રમોમાં વિનિયોજન સહિતનો કોઈપણ આર્થિક સુધાર જાહેર હિત માટે પ્રણાલીને ઝંઝોડવાનો હેતુ ધરાવે છે. વિનિયોજનનો હેતુ સરકારી ક્ષેત્રના ઉપક્રમોને વધુ કાર્યક્ષમ અને સ્પર્ધાત્મક બનાવવાનો તથા તેમનું કાર્યદર્શન વધુ સારું કરાવવાનો છે. સરકારી ક્ષેત્રની સંકલ્પના અને દેશના વિકાસમાં સરકારી ક્ષેત્રની શું ભૂમિકા હોવી જોઈએ, તે બાબતો નીતિના પ્રશ્નો છે અને આર્થિક સુધારાઓ સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે સંબંધિત છે. સરકારની કોઈપણ નીતિ જાહેર હિતમાં હોવી જોઈએ, તે સાચું છે, છતાં વિનિયોજન પહેલાં સરકારી ક્ષેત્રના ઉપક્રમના કર્મચારીઓ સાથે પૂર્વ પરામર્શ

કરવો એ આવા જાહેર હિતનો એક અંગ છે, તે કેવી રીતે છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું નથી.

૫૯. કંપનીના ૫૧% શેરોના વિનિયોજનના પરિણામે, વ્યવસ્થાપન અને નિયંત્રણ નિઃસંદેહ ખાનગી હાથે ગયાં છે. તેમ છતાં, કાયદાની દ્રષ્ટિએ એવું કહી શકાય નહીં કે કામદારોના નિયોજકમાં ફેરફાર થયો છે. કર્મચારીઓ યથાવત કંપની હેઠળ જ રહ્યા છે અને વ્યવસ્થાપનમાં થયેલો ફેરફાર કાયદાની દ્રષ્ટિએ રોજગારમાં ફેરફાર સમાન ગણાતો નથી.

૬૦. છત્તીસગઢના એડવોકેટ જનરલ દ્વારા જેમ દલીલ કરવામાં આવી હતી તેમ, વિનિયોજનમુક્તિ અંગેની નીતિના અમલ માટે સર્વગ્રાહી પેકેજ વિકસાવવામાં ગંભીર નિષ્ફળતા રહી છે કે નહીં તે વિષયક વિચારણા કરવી અદાલત માટે ખુલ્લી રહેશે નહીં, આ હકીકતથી જુદું રાખીને પણ, ઉક્ત દલીલ વાસ્તવમાં યોગ્ય છે એવું સ્વીકારવું શક્ય નથી. વિનિયોજનમુક્તિની પ્રક્રિયામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેન્દ્રીય સરકાર કામદારો અને કર્મચારીઓના હિતો અંગે એક વર્ગ તરીકે જાગૃત હતી. શેરહોલ્ડર્સ કરારમાં સુરક્ષાત્મક જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, તેનું ચોક્કસ કારણ પણ એ જ હતું. ઉપર ઉલ્લેખિત આ શરતો, બાલ્કોના કર્મચારીઓની માંગણીઓ પર આઈ.એમ.જી. દ્વારા તા. ૨૫.૦૧.૨૦૦૧ની બેઠકમાં વિચારણા કર્યા પછી, કરારમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી હતી અને ત્યારબાદ તા. ૧.૦૨.૨૦૦૧ના

રોજ વિનિયોજનમુક્તિ બાબતની કેબિનેટ સમિતિ દ્વારા પણ તેની વિચારણા કરવામાં આવી હતી.

૬૧. બાલ્કોના નિનિવેશની પ્રક્રિયામાં રાજ્ય સરકાર સાથે પરામર્શ ન કરવામાં આવ્યો હોવાનું જે આક્ષેપિત ગિલો છે, તે રાજ્ય સરકાર અને ભારત સંઘ વચ્ચેનો વિષય છે અને તે બાબતનો કોઈ પણ ગિલો કામદારો દ્વારા આરંભિત આ કાર્યવાહીમાં ભારત સરકાર વિરુદ્ધ રાજ્ય દ્વારા ઉઠાવી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં, બાલ્કોના નિનિવેશની સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન શું ચાલી રહ્યું હતું તેની રાજ્ય સરકારને કોઈ જાણ નહોતી, એવું માનવું શક્ય નથી. ઉપર અહીં ઉલ્લેખિત તથ્યો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે નિનિવેશ સંબંધે વિવિધ તબક્કાઓએ વ્યાપક પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ તો, યોગ્ય પ્રચાર બાદ વૈશ્વિક સલાહકારની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી અને ત્યારબાદ વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની પસંદગી કરવા પ્રયાસરૂપે જાહેરખબર આપવામાં આવી હતી. બાલ્કોના નિનિવેશની સમગ્ર પ્રક્રિયા અંદાજે બે વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન પૂર્ણ થઈ હતી. આ મુદ્દા પર લોકસભામાં સભ્યો દ્વારા ચર્ચા પણ કરવામાં આવી હતી. વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની પસંદગી પહેલાંના કોઈ પણ તબક્કાએ છત્તીસગઢ રાજ્યને પોતાની મતો અથવા પ્રતિનિધિત્વ મોકલવામાં, અથવા વેચાણ માટે મુકવામાં આવેલ ૫૧% શેરો ખરીદવાની ઓફર કરવામાં, કોઈ અડચણ નહોતી. એકવાર શેરહોલ્ડર્સ કરાર પર હસ્તાક્ષર થઈ ગયા પછી, કંપનીમાં ૫૧% ઇક્વિટી શેરો રૂપિયા ૫૫૧.૪૧

કરોડના વધુ મૂલ્યે ખરીદવાની છત્તીસગઢ રાજ્યની ઓફરનું કોઈ પરિણામ રહેતું નથી. હાલની વાદપ્રક્રિયાની શરૂઆત સુધી આ ઓફર પ્રકાશમાં આવી જ નહોતી.

૬૨. છત્તીસગઢ રાજ્ય તરફથી તેમજ શ્રી રણજિત કુમાર દ્વારા એવો વાદ કરવામાં આવ્યો છે કે વિનિવેશની પ્રક્રિયા, વિનિવેશ આયોગ નામની નિષ્ણાત સંસ્થાની ભલામણોના સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન/વિચલનરૂપ હતી. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે વિનિવેશ આયોગે પારદર્શક અને સ્પર્ધાત્મક વૈશ્વિક બોલી પ્રક્રિયા દ્વારા વ્યૂહાત્મક ભાગીદારને સરકારની ઈક્વિટીમાં માત્ર ૪૦% હિસ્સો વિનિવેશ કરવા ભલામણ કરી હતી, પરંતુ ભારત સંઘના પ્રતિસોગંદનામામાં ખુલાસો થયો હતો કે આયોગના અધ્યક્ષના તા. ૧૨.૦૬.૧૯૯૮ના પત્રના આધારે, તેણે ૪૦%ના બદલે પોતાના ૫૧% ઈક્વિટી હિસ્સેદારીનું વિમોચન કરવાનો નિર્ણય લીધો હતો. વિદ્વાન વકીલનો વાદ એવો હતો કે અધ્યક્ષનો ઉક્ત પત્ર, આયોગની નિષ્ણાત સંસ્થાની ભલામણોના સ્થાને માન્ય બની શકતો ન હતો અને ભારત સરકારે માત્ર તે પત્રના આધારે કાર્ય કરવું જોઈએ નહોતું. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે આ રીતે, આયોગ દ્વારા કરવામાં આવેલી ભલામણોથી ગંભીર ભિન્નતા કરવામાં આવી હતી અને તે કોઈ માન્ય કારણ વિના અથવા પ્રબળ જાહેર હિતના વિચાર વિના કરવામાં આવી હતી, જેના પરિણામે નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા દુષિત બની ગઈ હતી.

૬૩. વિનિવેશ આયોગની સ્થાપના સરકારના તા. ૨૩.૦૮.૧૯૯૬ના ઠરાવ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. આ આયોગમાં એક પૂર્ણકાલીન અધ્યક્ષ અને ચાર અર્ધકાલીન સભ્યો રાખવાના હતા. આયોગે ભલામણો કરવી અને વિનિવેશ અંગે ભારત સરકારની નીતિઓના અમલીકરણ માટે જવાબદાર રહેવાનું હતું. ઉલ્લેખિત ઠરાવના પરિચ્છેદ ૩, ૪ અને ૫માં આયોગના સંદર્ભ-કાર્યો અને કાર્યોનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમ છતાં, તા. ૧૨.૦૧.૧૯૯૮ના અન્ય એક ઠરાવ દ્વારા પરિચ્છેદ ૩ થી ૫ કાઢી નાખવામાં આવ્યા. હવે સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું કે વિનિવેશ આયોગ સલાહકાર સંસ્થા રહેશે અને સરકાર તેને સોંપે તેવી વિનિવેશ સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરશે. તેમાં સ્પષ્ટ રીતે ઠેરવવામાં આવેલ હતું કે આયોગની ભલામણો અંગેનો અંતિમ નિર્ણય સરકાર પાસે ન્યસ્ત રહેશે. એપ્રિલ, ૧૯૯૭માં, આયોગે સરકારને સલાહ આપી હતી કે બાલ્કોને ખાનગીકરણ કરવાની જરૂર છે અને મૂડીહિસ્સેદારીના ૪૦% જેટલા મહત્વપૂર્ણ હિસ્સાનું વેચાણ વ્યૂહાત્મક ભાગીદારને કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ સરકારની હિસ્સેદારી ઘટાડીને ૨૬% કરવાની હતી. વિનિવેશ આયોગે બાલ્કોને ગૌણ ન ગણાતા મુખ્ય ક્ષેત્રની બહારના ઉદ્યોગ સમૂહ તરીકે વર્ગીકૃત કર્યું હતું. વૈશ્વિક જાહેરાત બહાર પાડ્યા પછી, મેસર્સ જાર્ડિન ફ્લેમિંગ સિક્યોરિટીઝ (૧) લિમિટેડની તા. ૧૫.૦૧.૧૯૯૮ના રોજ વૈશ્વિક સલાહકાર તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. તા. ૧૨.૦૬.૧૯૯૮ના રોજ વિનિવેશ આયોગના અધ્યક્ષે સલાહ આપી હતી કે સરકાર બાલ્કોની ૫૧% અથવા તેથી વધુ મૂડીહિસ્સેદારીનું વેચાણ

વ્યવસ્થાપનના હસ્તાંતરણ સાથે વ્યૂહાત્મક ભાગીદારને કરવાની બાબત વિચારણા હેઠળ લઈ શકે. અધ્યક્ષના જણાવ્યા મુજબ, આમ કરવાથી હિસ્સાઓ માટે વધુ સારો ભાવ પ્રાપ્ત થશે. આ તથ્યોના પ્રકાશમાં, ભારત સંઘે વિનિવેશ આયોગે આપેલી સલાહથી વિમુખતા દાખવી હતી એવી દલીલ સ્વીકારવી શક્ય નથી. પ્રથમ તો, આ વિનિવેશ આયોગની સલાહ ભારત સરકાર માટે બાંયધરીરૂપ નહોતી. વધુમાં, તા. ૨૩.૦૮.૧૯૯૬ના ઠરાવમાં રહેલા સંદર્ભ–કાર્યો અને તે જોગવાઈઓ, જેમાં આયોગની દેખરેખ હેઠળ વિનિવેશ કરવો અને હિતધારકો, કામદારો, ગ્રાહકો વગેરેના હિતોના વિચાર જેવી બાબતો પર આયોગે સરકારને સલાહ આપવાની આવશ્યકતા હતી, તે તા. ૧૨.૦૧.૧૯૯૮ના અનુવર્તી ઠરાવ દ્વારા કાઢી નાખવામાં આવી હતી. આયોગ માત્ર સલાહકાર અથવા ભલામણકારી સંસ્થા બની ગયો. આયોગના પૂર્ણકાલીન અધ્યક્ષે જ તા. ૧૨.૦૬.૧૯૯૮ના રોજ લખ્યું હતું કે અગાઉના અહેવાલમાં માત્ર ૪૦% મૂડીહિસ્સેદારીના વેચાણ અંગે રહેલી ભલામણના સ્થાને સરકાર ૫૦% અથવા તેથી વધુ મૂડીહિસ્સેદારીના વ્યૂહાત્મક વેચાણ અંગે વિચાર કરી શકે. સરકાર દ્વારા આ સલાહ સ્વીકારીને એવો નિષ્કર્ષ કાઢવો કે બાલ્કોની ૫૦% અથવા તેથી વધુ મૂડીહિસ્સેદારીનું વેચાણ વ્યવસ્થાપનના હસ્તાંતરણ સાથે કરવામાં આવે તો માત્ર ૪૦% વેચાણ કરતાં વધુ સારો ભાવ પ્રાપ્ત થશે, તે કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં અનૌચિત્યપૂર્ણ, ગેરકાયદેસર અથવા મનસ્વી ગણાવી શકાય તેમ નથી.

૬૪. ઉપર વર્ણવાયેલા તથ્યો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિનિવેશની દરેક કક્ષાએ, ગ્લોબલ એડવાઇઝરની નિમણૂક કરતી વખતે તથા ત્યારબાદ વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની પસંદગી કરતી વખતે જાહેર સૂચનાઓ બહાર પાડવામાં આવી હતી. ગ્લોબલ એડવાઇઝરે, ભાવદરખાસ્તો મંગાવ્યા પછી, મૂલ્યાંકનકાર તરીકે શ્રી પી.વી. રાવની પસંદગી કરી હતી. તે જ સમયે, મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયા સાથે–સાથ, અગ્રણી જર્નલો અને અખબારોમાં જાહેરાતો આપ્યા પછી રસની અભિવ્યક્તિ મંગાવી વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની પસંદગી માટે પગલાં લેવામાં આવ્યા હતા. તેમ છતાં, એવી દલીલ ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે કે મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ ખામીયુક્ત હતી, કેટલીક સંપત્તિઓને વિચારણામાં લેવામાં આવી ન હતી અને મેસર્સ સ્ટરલાઇટ દ્વારા રજૂ કરાયેલ રૂપિયા ૫૫૧.૫ કરોડની ઓફર, કંપનીના ૫૧% શેરો તથા તેની નિયંત્રણકારી હિત સાથેના યોગ્ય મૂલ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી ન હતી. રૂપિયા ૫૫૧.૫ કરોડનો ભાવ, જે મૂલ્યાંકન સમિતિએ નિર્ધારિત કર્યો હતો, તે યોગ્ય હતો કે નહોતો તે બાબતનો વિચાર કરવો આ અદાલતનું કાર્ય નથી. વહીવટી કાર્યવાહી અંગે ન્યાયિક પુનરાવલોકનના અધિકારનો ઉપયોગ કરતી વખતે જોવાનું એ છે કે યોગ્ય પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવ્યું હતું કે નહીં અને જે આરક્ષિત ભાવ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો તે મનસ્વી રીતે અતિ નીચો તો નહોતો અને પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય તો નહોતો.

૬૫. હિસ્સાઓ સહિતની સંપત્તિઓ અનેક રીતે વેચી શકાય છે, અર્થાત્, તે જાહેર હરાજી દ્વારા, ટેન્ડરો દ્વારા અથવા સીલબંધ પ્રસ્તાવો દ્વારા અથવા વાટાઘાટો દ્વારા વેચી શકાય છે. મૂલ્યાંકનકારોની નિમણૂક કરવા અને હિસ્સાઓમાં રહેલા આ ૫૧% નિયંત્રણકારી હિતનું મૂલ્ય મેળવવા માટે જે પ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવી હતી, તે સંભવતઃ અનામત કિંમત નિર્ધારિત કરવા માટે હતી. સંપત્તિઓને અંતે જે કિંમત મળશે તે પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસ્તાવમાં જ પ્રતિબિંબિત થાય છે. વૈશ્વિક જાહેરાત છતાં, પ્રારંભમાં માત્ર આઠ કંપનીઓએ તેમની રસદર્શક અભિવ્યક્તિ રજૂ કરી હતી. ઉચ્ચ અધિકારીઓથી બનેલા આઈ.એમ.જી.એ આઠ પક્ષકારોમાંથી બે પક્ષકારોની બોલીઓ નકારી કાઢી અને અંતે માત્ર ત્રણ, એટલે કે, અલ્કોઆ / યુ.એસ.એ., હિન્દાલ્કો, સ્ટરલાઈટે સપ્ટેમ્બરથી ઓક્ટોબર, ૨૦૦૦ દરમિયાન બાલ્કો અંગે જરૂરી સતર્ક તપાસ હાથ ધરી હતી. જરૂરી તપાસ હાથ ધર્યા બાદ, ત્રણ અરજદારોમાંથી માત્ર બે અરજદારોએ જ તેમની બોલી આપી હતી. અલ્કોઆ બહાર નીકળી જતાં, સ્ટરલાઇટ ઈન્ડસ્ટ્રીની બોલી હિન્દાલ્કોની બોલી કરતાં વધુ અને બમણી હતી. બોલીદારોને તેમની બોલીઓ રજૂ કરતી વેળાએ જે અનામત કિંમત નક્કી થવાની હતી તે શું હશે તેની જાણ ન હતી. બોલીઓ પ્રાપ્ત થયા પછી જ અનામત કિંમત જાહેર કરવામાં આવી હતી. તેથી, બજારમાં ધારણા સ્પષ્ટપણે એવી હતી કે બાલ્કોના ૫૧% હિસ્સા તેની વ્યવસ્થા સાથે મળી રૂ. ૫૫૦.૫ કરોડથી વધુ મૂલ્યના ન હતા. રસ દર્શાવનાર એકમાત્ર અન્ય બોલીદાર હિન્દાલ્કો હતો,

જેના દ્વારા આપવામાં આવેલી બોલી માત્ર રૂ. ૨૭૫ કરોડ હતી. આ પરિસ્થિતિમાં, જ્યારે સરકારે મૂલ્યાંકન સમિતિ દ્વારા નક્કી કરાયેલ અનામત કિંમત કરતાં ઘણો વધુ પ્રસ્તાવ સ્વીકારી બાલ્કોમાં વિનિવેશ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, ત્યારે ઉક્ત નિર્ણય કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં દોષારોપણપાત્ર ઠરી શકે નહીં. અનામત કિંમત રૂ. ૫૧૪.૪ કરોડ હોવી જોઈએ હતી કે તેથી વધુ, તે અપ્રસંગિક જણાય છે, જ્યારે વૈશ્વિક જાહેરાત પછી બાલ્કોમાં ૫૧% હિસ્સેદારીના વેચાણ માટે આપવામાં આવેલી શ્રેષ્ઠ કિંમત માત્ર રૂ. ૫૫૧.૫ કરોડ હતી. એવો કોઈ સંકેત નથી કે કોઈ બીજી કંપની અથવા સંસ્થા એવી હતી કે જે ઉક્ત રકમ કરતાં વધુ પ્રસ્તાવ આપી હતી અથવા આપી શકતી હતી. જ્યારે યોગ્ય પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવ્યું હોય, જેમ કે આ કેસમાં થયું છે, અને અનામત કિંમત કરતાં વધુ ભાવનો પ્રસ્તાવ કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યારે સ્ટરલાઇટનો પ્રસ્તાવ સ્વીકારવાનો સરકારનો નિર્ણય કોઈ પણ રીતે દૂષિત છે એવો નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે આ અદાલત પાસે કોઈ આધાર રહેતો નથી.

૬૬. એડવોકેટ જનરલશ્રીએ એવી દલીલ કરી હતી કે સમગ્ર પ્રક્રિયામાં પારદર્શિતાનો અભાવ હતો. અમે આ દલીલની મૂળવણી કરી શકતા નથી. બાલ્કોનું વિનિયોજન વિનિવેશ સમિતિના તેના બીજા અહેવાલમાં સરકાર બાલ્કોમાં વિનિવેશ કરે તેવી ભલામણથી શરૂ થયું હતું. વૈશ્વિક જાહેરાત દ્વારા જ વૈશ્વિક સલાહકાર અને વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની પસંદગી કરવામાં આવી

હતી. દરેક તબક્કે આ બાબત આઈ.એમ.જી. દ્વારા અને અંતે વિનિવેશ સંબંધિત મંત્રીમંડળ સમિતિ દ્વારા વિચારવામાં આવી હતી. જે પદ્ધતિ વિકસાવવામાં આવી હતી તે સંપૂર્ણપણે પારદર્શક હતી. તે જાહેર જાણમાં મૂકવામાં આવી હતી. પારદર્શિતા એનો અર્થ એવો નથી કે સરકારનું કાર્ય જાહેરમાં રસ્તાના ચોક પર બેસીને ચલાવવું. પારદર્શિતાનો અર્થ એવો થાય કે જે રીતે નિર્ણય લેવાયો છે તે રીત જાણીતી કરવામાં આવે. જેમને નિર્ણય લેવો છે તેઓ મનસ્વી રીતે પસંદ કે નિયુક્ત કરવામાં આવતા નથી. અહીં વૈશ્વિક સલાહકાર અને વ્યૂહાત્મક ભાગીદારની પસંદગી વૈશ્વિક જાહેરાત જાહેર કરવાની પ્રક્રિયા દ્વારા કરવામાં આવી છે. મૂલ્યાંકનકારની પસંદગી વૈશ્વિક સલાહકારે કરી હતી, જે સરકાર દ્વારા જાળવવામાં આવતી મૂલ્યાંકનકારોની યાદીમાં પહેલેથી જ સમાવાયેલ હતો. જે કંઈ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ હતી તેની તપાસ આઈ.એમ.જી. તરીકે ઓળખાતી ઉચ્ચ સત્તાવાળી સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવી હતી અને અંતિમ નિર્ણય વિનિવેશ સંબંધિત મંત્રીમંડળ સમિતિ દ્વારા લેવામાં આવ્યો હતો. આ પરિસ્થિતિઓમાં એવું કહેવું કે પારદર્શિતાનો અભાવ રહ્યો છે, અયોગ્ય અને કોઈપણ આધાર વિના છે.

૬૭. છત્તીસગઢ રાજ્ય તરફથી દલીલ કરવામાં આવી કે જેના પર ઉદ્યોગ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે તે જમીન મૂળ આદિવાસી જમીન હતી. ઉક્ત જમીન સરકારી ક્ષેત્રના ઉપક્રમ દ્વારા હસ્તગત કરીને ઉપયોગમાં લેવાઈ શકતી હતી, પરંતુ આદિવાસી જમીન બિન–આદિવાસીને હસ્તાંતરિત કરી શકાતી

નહોતી. બાલ્કોમાં બહુમતી હિસ્સેદારી બિન–આદિવાસી કંપનીને હસ્તાંતરિત થતા જ, આદિવાસી જમીનના હસ્તાંતરણ વિરુદ્ધ રહેલ પ્રતિબંધ અમલમાં આવ્યો. આ અદાલતના સમથા વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, (૧૯૯૭) ૮ એસ.સી.સી. ૧૯૧ ના બહુમતીના નિર્ણય પર આધાર રાખીને દલીલ કરવામાં આવી કે બાલ્કોના હિતમાં ભાડાપટ્ટા દ્વારા થયેલ જમીનનું હસ્તાંતરણ પણ અમાન્ય ગણવું જોઈએ.

૬૮. સમથા ના મામલામાં, આ અદાલતે અનુસૂચિત વિસ્તારમાં આવેલી સરકારની જમીન અંગે ગેર–આદિવાસીઓને ખનન ભાડાપટ્ટો આપવાની માન્યતા પર વિચારવાનો હતો. અદાલતે આંધ્ર પ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર જમીન હસ્તાંતરણ નિયમન, ૧૯૫૯ ની કલમ ૩(૧) ના પ્રભાવ અને લાગુપાત્રતા પર વિચારવાનો હતો, જે નીચે મુજબ છે :–

૩. અનામત જનજાતિના સભ્ય દ્વારા અચળ મિલકતનું હસ્તાંતરણ – (૧) (એ) એજન્સી ક્ષેત્રોમાં અમલમાં રહેલા કોઈપણ અધિનિયમ, નિયમ અથવા કાયદામાં જે કંઈ પણ જોગવાઈ હોય તેમ છતાં, એજન્સી ક્ષેત્રોમાં સ્થિત અચળ મિલકતનું કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા, ભલે તેવી વ્યક્તિ અનામત જનજાતિનો સભ્ય હોય કે ન હોય, કરવામાં આવેલ કોઈપણ હસ્તાંતરણ સંપૂર્ણપણે રદબાતલ અને અમાન્ય ગણાશે, સિવાય કે આવું હસ્તાંતરણ એવી વ્યક્તિના હિતમાં કરવામાં આવ્યું હોય જે અનામત જનજાતિનો સભ્ય હોય અથવા આંધ્ર પ્રદેશ સહકારી મંડળીઓ અધિનિયમ, ૧૯૬૪ (અધિનિયમ ૭ સન ૧૯૬૪)

હેઠળ નોંધાયેલ અથવા નોંધાયેલ માનવામાં આવેલી એવી મંડળીના હિતમાં કરવામાં આવ્યું હોય, જે માત્ર અનામત જનજાતિના સભ્યોથી જ બનેલી હોય.

૬૯. બંધારણની કલમ ૨૪૪ સાથે વાંચતા પાંચમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૫(૨) હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને રાજ્યપાલે ઘડેલા ઉક્ત નિયમનનું અર્થઘટન કરતાં, આ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું કે તે કલમમાં આવેલ "કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા સ્થાવર સંપત્તિનું હસ્તાંતરણ..." શબ્દસમૂહમાં રાજ્ય સરકાર દ્વારા ખનન લીઝની મંજૂરી આપવાના માર્ગે કરાયેલ હસ્તાંતરણનો પણ સમાવેશ થાય છે. ધારા ૩(૧) નું એવું અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું કે તે અનુસૂચિત જનજાતિ સિવાયની વ્યક્તિના પક્ષમાં આવા કોઈપણ હસ્તાંતરણને પ્રતિબંધિત કરે છે અને વધુમાં એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું કે આવું હસ્તાંતરણ સર્વથા રદબાતલ અને અમાન્ય રહેશે.

૭૦. સમથા ના કેસમાં બહુમતીના નિર્ણયની યોગ્યતા અંગે અમને ગંભીર અનામતો છે, કારણ કે તે નિર્ણયે માત્ર આંધ્ર પ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર જમીન હસ્તાંતરણ વિનિયમન, ૧૯૫૯ ની ઉપરોક્ત કલમ ૩(૧) ની જોગવાઈઓનું જ નહિ પરંતુ બંધારણની પાંચમી અનુસૂચિની જોગવાઈઓનું પણ અર્થઘટન કર્યું છે, તેમ છતાં હાલના કેસમાં ઉક્ત નિર્ણય લાગુ પડતો નથી, કારણ કે મધ્ય પ્રદેશમાં લાગુ પડતો કાયદો ઉપરોક્ત આંધ્ર પ્રદેશના વિનિયમન સમાન કે અભિન્ન નથી. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૫(૩) મુજબ

બંધારણની જોગવાઈઓના અર્થઘટન સંબંધિત કાયદાનો કોઈપણ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન માત્ર પાંચ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા જ નક્કી કરી શકાય. સમથા ના કેસમાં, ત્રણ માનનીય ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે ૨:૧ ની બહુમતીથી બંધારણની પાંચમી અનુસૂચિનું અર્થઘટન કર્યું હતું. જોકે, અહીં નોંધવા જેવી મહત્વની બાબત એ છે કે, ઉપર અહીં અગાઉથી અવલોકિત મુજબ, મધ્ય પ્રદેશ જમીન મહેસૂલ સંહિતા, ૧૯૫૯ ની જોગવાઈઓ અને ખાસ કરીને કલમ ૧૬૫, ઉપરોક્ત આંધ્ર પ્રદેશ વિનિયમનની કલમ ૩ સાથે સમપ્રકૃતિની નથી.

૭૧. એમ.પી. રેવન્યુ કોડ, ૧૯૫૯ ની કલમ ૧૬૫ ભૂમિસ્વામીના હકોના હસ્તાંતરણ સાથે સંબંધિત છે. ૨૯.૧૧.૧૯૭૬ ના રોજ તેમાં સુધારો થાય તે પહેલાં, કલમ ૧૬૫ ની ઉપકલમ (૬) નીચે મુજબ હતી :–

ઉપકલમ (૧) માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, આ સંહિતા જે વિસ્તારના સમગ્ર ભાગ અથવા તેના કોઈ ભાગ પર લાગુ પડે છે તે માટે રાજ્ય સરકાર દ્વારા તે હેતુસર જાહેરનામા દ્વારા આદિવાસી જનજાતિ તરીકે જાહેર કરાયેલ જનજાતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ભૂમિસ્વામીનો હક, એવી જનજાતિ સાથે સંબંધ ન ધરાવતા વ્યક્તિને, લેખિતમાં નોંધવાના કારણોસર આપવામાં આવેલ કલેક્ટરના દરજ્જાથી નીચા ન હોય એવા આવક અધિકારીની પરવાનગી વિના, હસ્તાંતરિત કરવામાં આવશે નહીં.

૭૨. ૨૯.૧૧.૧૯૭૬ના રોજ રાજપત્રમાં પ્રકાશિત એમ.પી. અધિનિયમ ક્રમાંક ૬૧ સન ૧૯૭૬ ની કલમ ૨ દ્વારા, ઉપરોક્ત કલમ ૧૬૫ ની ઉપકલમ (૬) રદ કરવામાં આવી અને તેના સ્થાને નીચેની જોગવાઈ સ્થાપિત કરવામાં આવી :–

"પેટા–કલમ (૧) માં સમાવાયેલ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, જે ક્ષેત્રના સમગ્ર ભાગ અથવા તેના કોઈ ભાગ માટે, જ્યાં આ સંહિતા લાગુ પડે છે, તે અંગે રાજ્ય સરકારે જાહેરનામા દ્વારા આદિવાસી જનજાતિ તરીકે જાહેર કરાયેલ જનજાતિનો સભ્ય હોય એવા ભૂમિસ્વામીનો હક નીચે મુજબ રહેશે –

(૧) મુખ્યત્વે આદિવાસી જાતિઓ દ્વારા વસવાટ કરવામાં આવતા એવા વિસ્તારોમાં અને રાજ્ય સરકાર જાહેરનામા દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરે તેવી તારીખથી, તે વિસ્તારના એવી જાતિના ન હોય એવા કોઈ વ્યક્તિને, જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ વિસ્તારમાં, વેચાણ દ્વારા કે અન્ય કોઈ રીતે અથવા ઋણના વ્યવહારના પરિણામે, હસ્તાંતરિત કરવામાં નહીં આવે તેમજ તે હસ્તાંતરયોગ્ય પણ રહેશે નહીં;

(૨) ખંડ (૧) હેઠળની સૂચનામાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલા વિસ્તારો સિવાયના વિસ્તારોમાં, વેચાણ દ્વારા હોય કે અન્ય કોઈ રીતે હોય અથવા કર્જના વ્યવહારના પરિણામે હોય, એવી જનજાતિનો ન હોય તેવી વ્યક્તિને કલેક્ટર કરતાં નીચી પદશ્રેણીનો ન હોય એવા મહેસૂલ અધિકારીની લેખિતમાં

નોંધવાના કારણો સાથે આપેલ પરવાનગી વિના, હસ્તાંતરિત ન કરવામાં આવે અથવા હસ્તાંતરયોગ્ય ન રહે."

સ્પષ્ટીકરણ – આ ઉપકલમના હેતુઓ માટે, "અન્યથા" શબ્દપ્રયોગમાં ભાડાપટ્ટાનો સમાવેશ થશે નહીં.

૭૩. કલમ ૧૬૫ની ઉપકલમ (૬), તેમાં સુધારો થવા પહેલાં અને પછી, ગૈર–આદિવાસીઓને ભાડાપટ્ટા દ્વારા આદિવાસી જમીન આપવાને પ્રતિબંધિત કરતી કોઈ જોગવાઈ ધરાવતી નથી. સુધારા પહેલાં, કલેક્ટર કરતાં નીચા દરજ્જાથી ઓછા ન હોય એવા રેવન્યુ અધિકારીની પરવાનગી મેળવી લીધા પછી જમીન ગૈર–આદિવાસીને હસ્તાંતરિત કરી શકાતી હતી અને આવી પરવાનગી મંજૂર કરવા માટે તે અધિકારી પોતાના કારણો આપવાનો બંધાયેલો હતો. ૨૯.૧૧.૧૯૭૬ના રોજ થયેલા સુધારા બાદ, ઉપકલમ (૬)ની જોગવાઈના બળે, જમીનનો ભાડાપટ્ટો ઉપકલમ ૬(૧)ના કાર્યક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખવામાં આવ્યો છે.

૭૪. હાલના મામલામાં, અથવા તો જમીન અધિગ્રહિત કરવામાં આવી હતી અને ત્યારબાદ રાજ્ય સરકારે બાલ્કોના હિતમાં ભાડાપટ્ટે આપી હતી અથવા જિલ્લા કલેક્ટર દ્વારા બાલ્કોના પક્ષમાં ખાનગી જમીનના હસ્તાંતરણ માટે પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. તે સમયની સ્થિતિ મુજબ કલમ ૧૬૫(૬) ની જોગવાઈઓ હેઠળ આ સ્પષ્ટપણે માન્ય હતું અને છેલ્લી પરવાનગી આપવામાં આવી ત્યારથી ૨૫ વર્ષ બાદ હવે એવું ઠરાવવું બહુ મોડું થઈ ગયું

છે કે આ વિનિયોજનના કારણે એ અનુમાન કરવું જ જોઈએ કે વર્ષ ૨૦૦૧ માં ગેર–આદિવાસીને જમીનનું હસ્તાંતરણ થયું છે, ભલે જમીન બાલ્કો પાસે જ યથાવત્ રહે છે, જેણે મૂળરૂપે તે હસ્તાંતર દ્વારા મેળવી હતી. બાલ્કોને જમીન ભાડાપટ્ટે આપવી આવક સંહિતાની કલમ ૧૬૫(૬) ની જોગવાઈઓનું પાલન કરીને કરવામાં આવી હતી. વધુમાં, વ્યવસ્થાપનમાં અથવા શેરહિસ્સેદારીમાં ફેરફાર થવાથી એ અર્થ થતો નથી કે હવે એક કંપનીમાંથી બીજી કંપનીને જમીનનું કોઈ હસ્તાંતરણ થયું છે. જો વર્ષ ૧૯૬૮ થી ૧૯૭૨ દરમિયાન બાલ્કોના પક્ષમાં જમીનના ભાડાપટ્ટાની મૂળ મંજૂરી અને હસ્તાંતરણ માટેની પરવાનગી માન્ય હતી, તો હવે એવું દલીલ કરી શકાતું નથી કે સરકારનો હિસ્સો ૪૯% સુધી ઘટાડાતા જમીનનું ફરી એકવાર હસ્તાંતરણ થયું છે. બાલ્કો જો બિન–જાહેર ક્ષેત્રનું ઉપક્રમ હોત તો પણ તેની તરફ જમીનનું હસ્તાંતરણ એમ.પી. જમીન આવક સંહિતાના ઉલ્લંઘનમાં ન હતું. સમાથા કેસમાં (ઉપરોક્ત) આ અદાલતનો નિર્ણય હાલના મામલામાં લાગુ પડતો નથી, કારણ કે અહીંની કાનૂની જોગવાઈમાં આંધ્ર પ્રદેશ નિયમનની કલમ ૩(૧) માં રહેલા પ્રકારનો કોઈ નિરપવાદ પ્રતિબંધ સમાવાયેલો નથી, જે સમાથા કેસના નિર્ણયનો આધાર હતો.

સ્થાનાંતરિત કેસ નં. ૯ સન ૨૦૦૧.

૭૫. શ્રી બી.એલ. વધેરા છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં સતત લોકહિત વાદી તરીકે જાણીતા બન્યા છે અને તેમના હિસ્સે દિલ્હી વડી અદાલતમાં દાખલ કરવામાં

આવેલી રિટ અરજીઓની નોંધપાત્ર સંખ્યા જાય છે. કોઈ તક ચૂકી ન જાય તે રીતે, સ્ટર્લાઇટની બોલી ૧૧.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ સ્વીકારવામાં આવ્યા બાદ તરત જ, વધેરાએ બે દિવસની અંદર, અર્થાત્ ૨૩.૦૨.૨૦૦૧ના રોજ, દિલ્હી વડી અદાલતમાં તે નિર્ણયને પડકારતી રિટ અરજી દાખલ કરી, જે ટ્રાન્સફર્ડ કેસ ક્રમાંક ૯ ઓફ ૨૦૦૧ છે. વધેરા કંપનીના કર્મચારી નથી, તથા તેઓ સંભવિત બોલીદાર પણ નહોતા. તેમનો દાવો હતો કે તેઓ જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો સાથે નજીકથી સંકળાયેલા રહ્યા છે અને તેથી, જેને તેઓ લોકહિત અરજી તરીકે ઓળખાવે છે એવી અરજી દ્વારા ઉપરોક્ત વિનિયોજનને પડકારતી રિટ અરજી દાખલ કરવાની તેમને લોકસ સ્ટેન્ડી હતી.

૭૬. જાહેર હિત અરજી, અથવા જેને સામાન્ય રીતે પી.આઇ.એલ. તરીકે ઉલ્લેખિત છે, તેનો ભારતીય ન્યાયિક પ્રક્રિયામાં પ્રવેશ ૧૯૭૦માં થયો. એવું કહેવું અયોગ્ય નહીં ગણાય કે આ પ્રકારની વાદપ્રક્રિયામાં નવોત્તરતા મુખ્યત્વે ન્યાયાધીશો દ્વારા લાવવામાં આવી હતી, કારણ કે તેની તાત્કાલિક જરૂરિયાત હતી. તે તબક્કે તેનો હેતુ એવા ગરીબ, અજ્ઞાની અથવા સામાજિક કે આર્થિક રીતે વંચિત સ્થિતિમાં રહેલા અને કાનૂની ઉપચાર મેળવવામાં અસમર્થ લોકોના મૂળભૂત તથા અન્ય અધિકારોના સંરક્ષણ માટે જાહેર હિતને આગળ ધપાવવાનો હતો. પી.આઇ.એલ.નો સ્વભાવ વિવાદાત્મક હોવો ન હતો અને ગરીબ તથા સમાજના નબળા વર્ગોને, જેઓ પોતાના હિતોનું રક્ષણ કરવાની

સ્થિતિમાં ન હતા, ન્યાય પ્રાપ્ત થાય તે માટે પક્ષકારો અને અદાલતનો સહકારી તથા સહભાગી પ્રયત્ન હોવો નિર્ધારિત હતો. જાહેર હિત અરજીનો અર્થ શબ્દશઃ જેટલો થાય છે એટલો જ રાખવાનો હતો, અર્થાત્, 'જાહેર હિતમાં વાદપ્રક્રિયા.'

૭૭. જ્યારે જાહેર હિતની અરજીનો પ્રારંભે મુખ્યત્વે લોકો અને સમાજના નબળા વર્ગોને રાહત આપવા સંબંધિત મામલાઓમાં તથા અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ માનવ અધિકારોના ઉલ્લંઘન થયેલ ક્ષેત્રોમાં આશ્રય લેવાતો હતો, ત્યારે પણ સમય જતાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ અરજીઓ સ્વીકારવામાં આવી છે. પ્રો. એસ.બી. સાહેએ હવે સુધી ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી અધિકારક્ષેત્રની વ્યાપકતાનું નીચેના શબ્દોમાં સારાંશ આપ્યું છે :–

"અતઃ, પી.આઈ.એલ.નું વર્ણન નીચેના પૈકી એક અથવા વધુ પરિમાણોને સંતોષતું હોવાનું કરી શકાય. આ પરિમાણો અનન્ય નથી, પરંતુ માત્ર વર્ણનાત્મક છે :

જ્યારે કોઈ અરજીના આધારરૂપ ચિંતાઓ વ્યક્તિગત સ્વરૂપની ન હોય, પરંતુ મોટી સંખ્યામાં લોકો દ્વારા વ્યાપક રીતે વહેંચાતી હોય (બંધવા મજૂરી, વિચારાધીન કેદીઓ, જેલના બંધીઓ).

જ્યાં અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ સમાજના વંચિત વર્ગોમાંથી આવતી હોય (મહિલાઓ, બાળકો, બંધક મજૂરો, અસંગઠિત મજૂરો વગેરે).

જ્યાં શોષણ ટાળવા માટે ન્યાયિક કાયદા–નિર્માણ આવશ્યક હોય છે (આંતર–દેશીય દત્તકગ્રહણ, વેશ્યાઓના બાળકોનું શિક્ષણ).

જ્યાં લોકશાહી સંસ્થાઓની પવિત્રતાનું સંરક્ષણ કરવા માટે ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ આવશ્યક હોય છે (ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા, ફરિયાદ નિવારણ મંચોની અસ્તિત્વતા).

જ્યાં વિકાસ સંબંધિત વહીવટી નિર્ણય હવા અથવા પાણી જેવા સંસાધનોને હાનિકારક હોય છે.

૭૮. તાજેતરના વર્ષોમાં એવી એક લાગણી ઉભી થઈ છે, જે કોઈ આધાર વિના નથી, કે જાહેર હિતની વાદ હવે પ્રસિદ્ધિહિતની વાદ અથવા ખાનગી હિતની વાદ બની જવાની દિશામાં વળી રહી છે અને તે પ્રતિકૂળ પરિણામકારક બનવાની પ્રવૃત્તિ ધરાવે છે.

૭૯. જાહેર હિત અરજી દરેક અન્યાય માટેની કોઈ જાદૂઈ ગોળી અથવા સર્વરોગહર ઔષધિ નથી. તેનો મૂળભૂત હેતુ નબળા તથા વંચિત વર્ગોના પ્રાથમિક માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો હતો અને તે એવી પ્રક્રિયા હતી, જે એવી સ્થિતિમાં વિકસાવવામાં આવી હતી કે જેમાં જાહેર હિતથી પ્રેરિત વ્યક્તિ, ગરીબી, નિર્બળતા અથવા આર્થિક અને સામાજિક અશક્તિઓને કારણે ઉપશમ મેળવવા અદાલતનો આશરો લઈ શકતા ન હોય એવા વ્યક્તિઓની વતી વાસ્તવમાં અરજી દાખલ કરે. તાજેતરના સમયમાં જાહેર

હિત અરજીના દુરુપયોગના બનાવો વધતા ગયેલા જોવા મળ્યા છે. તેથી, જાહેર હિત અરજીનો આશરો અરજદાર કયા પરિમાણોની અંદર લઈ શકે અને અદાલત કયા પરિમાણોની અંદર તેને સ્વીકારી શકે તે બાબતને પુનઃ ભારપૂર્વક રેખાંકિત કરવાની જરૂર છે. આ પાસું આ અદાલત સમક્ષ વિચારણા માટે આવી ચૂક્યું છે અને અમારે કરવાનું માત્ર એટલું જ છે કે તેનું પુનરાવર્તન કરી તેને ફરી ભારપૂર્વક રેખાંકિત કરવું.

૮૦. જાહેર હિતની અરજિનો અર્થ શું છે તે એસ.પી. ગુપ્તા વિ./સ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, ૧૯૮૧ (સપ્લી.) એસ.સી.સી. ૮૭ માં વિગતવાર રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. તે કેસમાં જાહેર હિતની અરજિ ન્યાયાધીશોની નિમણૂક અને બદલી સંબંધિત દાખલ કરવામાં આવી હતી અને આ સંદર્ભમાં અરજદારને રિટ અરજિ દાખલ કરવાની લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેનો પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો. આ પાસું નક્કી કરતાં, આ અદાલતે જાહેર હિતની અરજિનું સ્વરૂપ શું છે અને તે કોણ આરંભી શકે તે અંગે પરીક્ષણ કર્યું હતું. પાનું ૨૧૫ પર, ભગવતી જે. એ નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :-

... ... આ જ કારણસર, લોકહિત અરજીમાં — એટલે કે જાહેર નુકસાનનું નિવારણ કરવા, જાહેર ફરજનું અમલીકરણ કરાવવા, સામાજિક, સામૂહિક, 'પ્રસરિત' હકો અને હિતોનું સંરક્ષણ કરવા અથવા લોકહિતનું સમર્થન કરવા હેતુસર કરવામાં આવતી કાર્યવાહી — કોઈપણ એવો નાગરિક, જે

સદ્ભાવપૂર્વક કાર્ય કરી રહ્યો હોય અને જેને પૂરતું હિત હોય, તેને લોકસ સ્ટેન્ડી સ્વીકારવી જરૂરી છે... .

૮૧. અદાલતે જે મર્યાદાની અંદર કાર્ય કરવું જોઈએ અને તેના દુરુપયોગ સામે જે સાવચેતી રાખવી જોઈએ, તેનો ઉલ્લેખ ભગવતી જે.એ પાનું ૨૧૯ પર નીચે મુજબ કર્યો છે :–

"૨૪. પરંતુ આપણે એ બાબતે સાવચેત રહેવું જરૂરી છે કે આ પ્રકારના મામલાઓમાં અદાલતનો આશરો લેનાર જનસામાન્યનો સભ્ય સદ્ભાવપૂર્વક કાર્ય કરી રહ્યો છે અને વ્યક્તિગત લાભ, ખાનગી નફો, રાજકીય પ્રેરણા અથવા અન્ય કોઈ આડઅર્થવાળી વિચારણા માટે કાર્ય કરતો નથી. અદાલતે પોતાની પ્રક્રિયાનો દુરૂપયોગ રાજકારણીઓ તથા અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા, કાયદેસર વહીવટી કાર્યવાહીને વિલંબિત કરવા અથવા રાજકીય હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે, થવા દેવું જોઈએ નહીં. આન્દ્રે રેબીએ ચેતવણી આપી છે કે "રાજકીય દબાણ જૂથો, જેઓ વહીવટી પ્રક્રિયા દ્વારા પોતાના હેતુઓ હાંસલ કરી શક્યા ન હતા" અને તેમાં આપણે આ ઉમેરો કરી શકીએ કે રાજકીય પ્રક્રિયા દ્વારા પણ, "તેઓ પોતાના હેતુઓ આગળ ધપાવવા અદાલતોનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકે છે". જાહેર હિતની વાદપ્રક્રિયામાં રહેલા જોખમોમાંથી આ કેટલાક જોખમો છે, જેઓથી બચવા અદાલતે સાવચેત રહેવું પડે છે. અદાલતે આ બાબત પણ ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે કે લોકસ સ્ટાન્ડી અને ન્યાયસાધ્યતા વચ્ચે મૂળભૂત ભેદ છે અને રાજ્ય અથવા જાહેર

પ્રાધિકરણની બાજુએ થતી દરેક ચૂક એવી નથી કે જે ન્યાયિક વિચારણા માટે પાત્ર બને. અદાલતે એ બાબતની કાળજી લેવી જોઈએ કે તે પોતાની ન્યાયતંત્રની ફરજની મર્યાદાઓનો અતિક્રમ ન કરે અને બંધારણ દ્વારા કાર્યપાલિકા અને વિધાનમંડળ માટે અનામત રાખવામાં આવેલા ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ ન કરે. જાહેર હિતની વાદપ્રક્રિયા સાથે વ્યવહાર કરવો અદાલત માટે અત્યંત રસપ્રદ કાર્ય છે, કારણ કે તે એક નવું ન્યાયશાસ્ત્ર છે, જે અદાલત વિકસાવી રહી છે, એવું ન્યાયશાસ્ત્ર જે ન્યાયિક રાજપુરુષતા અને ઉચ્ચ સર્જનાત્મક ક્ષમતા માંગે છે. જાહેર કાયદાની સીમાઓ દૂર દૂર સુધી વિસ્તરી રહી છે અને નવા સિદ્ધાંતો તથા સિદ્ધાંતપ્રણાલીઓ, જે કાયદાના સ્વરૂપને બદલી નાખશે અને જે હજી સુધી ભવિષ્યના ગર્ભમાં સમાયેલ હતાં, હવે જન્મ લેવા લાગી છે.

૨૫. લોકસ સ્ટેન્ડી અંગેની આ સામાન્ય ચર્ચા પૂર્ણ કરતાં પહેલાં, એક મુદ્દો છે જેને અમે વિશેષરૂપે ભારપૂર્વક ઉલ્લેખવા ઇચ્છીએ છીએ, અને તે એવો છે કે એવા પ્રસંગો ઊભા થઈ શકે છે જ્યાં રાજ્ય અથવા જાહેર સત્તાધિકારીના કૃત્ય અથવા બેદરકારીથી નિઃસંદેહ જાહેર હાનિ સર્જાય છે, પરંતુ એવું કૃત્ય અથવા બેદરકારી કોઈ વ્યક્તિને અથવા વ્યક્તિઓના કોઈ નિશ્ચિત વર્ગ અથવા જૂથને ચોક્કસ કાનૂની હાનિ પણ પહોંચાડે છે. આવા કેસોમાં, પૂરતો હિત ધરાવતો જનતાનો કોઈ સભ્ય નિશ્ચિતપણે એવા કૃત્ય અથવા બેદરકારીની કાયદેસરતા પડકારતી કાર્યવાહી ચલાવી શકે છે, પરંતુ જો એવો વ્યક્તિ અથવા એવા

વ્યક્તિઓનો નિશ્ચિત વર્ગ અથવા જૂથ, જેમને આવા કૃત્ય અથવા બેદરકારીના પરિણામે મુખ્યત્વે હાનિ પહોંચી છે, તેઓ કોઈ રાહત માંગવા ઈચ્છતા ન હોય અને એવા કૃત્ય અથવા બેદરકારીને સ્વેચ્છાએ અને કોઈ વિરોધ વિના સ્વીકારી લે, તો ગૌણ જાહેર હાનિ અંગે ફરિયાદ કરનાર જનતાનો એવો સભ્ય આવી કાર્યવાહી જાળવી શકશે નહીં, કારણ કે જનતાના એવા સભ્યની અરજીએ એવી કાર્યવાહી સ્વીકારવાનો પરિણામ એ થશે કે મુખ્યત્વે હાનિ પામેલા એવા વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓના નિશ્ચિત વર્ગ અથવા જૂથ પર એવી રાહત લાદવામાં આવશે, જે તેઓ ઈચ્છતા નથી."

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

૮૨. સચિદાનંદ પાંડે અને અન્ય વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય અને અન્ય, (૧૯૮૭) ૨ એસસીસી ૨૯૫ માં, વી. ખાલિદ, ન્યાયાધીશે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :-

૬૧. માત્ર ત્યારે જ, જ્યારે અદાલતોને કોઈ સમૂહ દ્વારા અથવા વર્ગહિતની કાર્યવાહી દ્વારા મૂળભૂત હકોના ઘોર ઉલ્લંઘન વિશે અવગત કરવામાં આવે, અથવા જ્યારે મૂળભૂત માનવ અધિંકારો પર આક્રમણ કરવામા આવ્યું હોય, અથવા જ્યારે એવા કૃત્યો અંગે ફરિયાદો હોય કે જે ન્યાયિક અંતરાત્માને ઝંઝોળી નાખે, ત્યારે અદાલતો, ખાસ કરીને આ અદાલતે, પ્રક્રિયાત્મક બંધનોને બાજુએ મૂકી આવી અરજીઓ સાંભળવી જોઈએ અને જરૂરિયાતમંદ, પીડિત તથા ઉપેક્ષિત લોકોની કઠિનાઈઓ અને દુઃખોનું નિવારણ કરવા માટે

ઉપલબ્ધ તમામ જોગવાઈઓ હેઠળ પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો વિસ્તૃત ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આવી મદદ જરૂરી હોય ત્યારે મદદ પહોંચાડવામાં હું કોઈથી ઓછો નહીં રહું. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે આ અદાલતના દ્વાર હંમેશા કોઈપણ વ્યક્તિ માટે અંદર આવી જવા ખુલ્લા જ હોય. જાહેરહિત વાદીઓ માટે સ્વયં લાદવામાં આવેલું થોડું સંયમ રાખવું આવશ્યક છે.

૮૩. સુભાષ કુમાર વિ. બિહાર રાજ્ય અને અન્ય, (૧૯૯૧) ૧ એસસીસી ૫૯૮ તથા આ મુદ્દા સંબંધિત અન્ય પ્રકરણોમાં આપેલા નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ, જનતા દળ વિ. એચ.એસ. ચૌધરી અને અન્ય, (૧૯૯૨) ૪ એસસીસી ૩૦૫ માં, પૃષ્ઠ ૩૪૮ પર નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું :-

૧૦૯. તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સદ્‌ભાવપૂર્વક કાર્ય કરતી અને લોકહિત અરજીની કાર્યવાહી માં પૂરતો હિત ધરાવતી વ્યક્તિને જ સ્થિતિ અધિકાર રહેશે અને તે પોતાના મૂળભૂત અધિકારોના ભંગથી પીડાતા ગરીબ અને જરૂરિયાતમંદ લોકોના આંસુ લૂછવા માટે અદાલતનો આશરો લઈ શકે, પરંતુ વ્યક્તિગત લાભ અથવા ખાનગી નફો અથવા રાજકીય હેતુ અથવા કોઈ આડવચલા વિચારસરણી માટે નહીં. તેવી જ રીતે, કોઈ વ્યક્તિગત ગેરરીતિઓના નિવારણ માટે લોકહિત અરજીના આવરણ હેઠળ અદાલત સમક્ષ લાવવામાં આવેલી કંટાળાજનક અરજી પ્રારંભિક જંગમે જ નામંજૂર થવા પાત્ર છે.

૮૪. પૃષ્ઠ ૩૪૯ પર અદાલતોમાં કેસો યાદીમાં આવવાની રાહ જોતા કતારોમાં ઉભેલા વિવાદી પક્ષકારોનો ઉલ્લેખ કરતાં, પાંડિયન, ન્યાયાધીશે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :–

... .જે વ્યસ્તખોરાઓ, અન્યના કામમાં અનધિકૃત દખલ કરનારાઓ, રસ્તાચાલતા લોકો અથવા અતિઉત્સાહી હસ્તક્ષેપકારો, જેમને પોતાનાં માટે અથવા અન્યના પ્રતિનિધિ તરીકે વ્યક્તિગત લાભ કે ખાનગી નફા સિવાય, અથવા અન્ય કોઈ બાહ્ય પ્રેરણા માટે, અથવા પ્રચારપ્રસિદ્ધિની ચમક માટે, જનહિત વાદનું મુખોટું પહેરીને પોતાનો ચહેરો ઢાંકી, કતાર તોડી, વ્યર્થ અને તુચ્છ અરજીઓ દાખલ કરીને અદાલતોમાં પ્રવેશ મળે છે, અને આ રીતે અદાલતોનો કિંમતી સમય દંડનીય રીતે બરબાદ કરે છે; જેના પરિણામે અદાલતના દરવાજા બહાર ઊભેલી કતાર ક્યારેય આગળ વધતી નથી; અને આવી વિસંગત પરિસ્થિતિથી સાચા વિવાદકારોના મનમાં નિરાશા પેદા થાય છે અને પરિણામે તેઓ અમારી ન્યાયિક પ્રણાલીના વહીવટ ઉપરથી વિશ્વાસ ગુમાવે છે.

૮૫. કરાર એનાયત સંબંધિત જાહેર હિતની અરજી દાખલ કરવામાં આવી હોય તેવા કેસનો વિચાર કરતી વખતે, અદાલતોને કયા પરિબળો ધ્યાનમાં લેવા પડે તે બાબતનું નિર્દેશન રોનક ઈન્ટરનેશનલ લિ. વિ./વિ. આઈ.વી.આર. કન્સ્ટ્રક્શન લિ. અને અન્ય, (૧૯૯૯) ૧ એસ.સી.સી. ૪૯૨ માં કરાયેલ નીચેના અવલોકનોમાં કરવામાં આવ્યું છે

"૧૭. સામાન્ય રીતે, આવા પ્રકારનો પ્રકલ્પ હાથ ધરવામાં આવે તે પહેલાં પ્રસ્તાવિત પ્રકલ્પની આવશ્યકતા, વ્યવહાર્યતા, નાણાકીય વ્યવસ્થા તથા ખર્ચ–કાર્યક્ષમતાનો અને પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસ્તાવોની સરકારમાં વિવિધ સ્તરે વિગતવાર વિચારણા થાય છે. જો એવો યોગ્ય કારણ હોય કે પ્રકલ્પ હાથ ધરવો ન જોઈએ, તો વાંધો ઉઠાવવાનો સમય તે છે જ્યારે તે બાબત વિચારાધીન હોય અને પ્રકલ્પ હાથ ધરવાનો અંતિમ નિર્ણય લેવામાં આવે તે પહેલાં. જો પ્રકલ્પના અમલીકરણમાં કાયદાના ભંગની આશંકા હોય, તો જે તબક્કે પ્રકલ્પની વ્યવહાર્યતા વિષે વિચારણા ચાલી રહી હોય, તે તબક્કે અદાલત સહિત યોગ્ય સત્તાવાળાઓ સમક્ષ વાંધો ઉઠાવવો આવશ્યક છે. અમને એવી અપેક્ષા રહે છે કે જો એવો વાંધો અથવા સંબંધિત સામગ્રી સરકાર સમક્ષ મૂકાશે, તો પ્રકલ્પ હાથ ધરવાનો અંતિમ નિર્ણય લેવામાં આવે તે પહેલાં તેની વિચારણા કરવામાં આવશે. જાહેર પ્રકલ્પના અમલીકરણ અંગે અંતિમ નિર્ણય લેવામાં આવે તે પહેલાં સંબંધિત સત્તાવાળાઓ દ્વારા નોંધપાત્ર સમય ખર્ચવામાં આવે છે, એવો સામાન્ય અનુભવ છે. આ યોગ્ય સમય છે જ્યારે તમામ પાસાઓ અને તમામ વાંધાઓની વિચારણા થવી જોઈએ. માત્ર ત્યારે જ, જ્યારે માન્ય વાંધાઓનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી અથવા તેમને અવગણવામાં આવે છે, ત્યારે અદાલત હસ્તક્ષેપ કરી શકે. તેમ છતાં, અદાલતનો દરવાજો શક્ય તેટલી વહેલી તકે ખટખટાવવો જોઈએ. વિલંબિત અરજીઓ સ્વીકારવી જોઈએ નહીં.

૧૮. આવી અરજીઓમાં અંતરિમ આદેશો આપવામાં આવે ત્યારે તે જ પરિબળો અદાલત સમક્ષ ભારરૂપ થવા જોઈએ. જેના અનુરોધે અંતરિમ આદેશો મેળવવામાં આવ્યા હોય તે પક્ષને અંતરિમ હુકમના પરિણામો માટે જવાબદાર બનાવવો આવશ્યક છે. અંતરિમ હુકમથી યોજનામાં વિલંબ થઈ શકે, સુવિચારિત નાણાકીય વ્યવસ્થાઓ ભંગ પામી શકે અને ખર્ચમાં વધારો થઈ શકે. તેથી, યોગ્ય કેસોમાં અંતરિમ હુકમ માગતા અરજદારને આવા વિલંબના પરિણામે થતા ખર્ચમાં કોઈપણ વધારા માટે અથવા અંતરિમ હુકમના પરિણામે વિરુદ્ધ પક્ષે ભોગવેલ કોઈપણ નુકસાન માટે જામીનગીરી આપવા કહેવું જોઈએ. અન્યથા, આવા અંતરિમ આદેશો આપવાથી થતો જાહેર અનિષ્ટ જાહેર હિત કરતાં વધુ થઈ શકે. જો સ્થગિતી હુકમ અથવા મનાઈહુકમનો હુકમ આપવામાં આવે, તો તેને પુનઃસ્થાપન માટે જોગવાઈ થાય તે રીતે ઘડવામાં આવવો જોઈએ.

૮૬. અંતમાં, અમને માત્ર નર્મદા બચાવો આંદોલન કેસ (ઉપરોક્ત) માં બહુમતીના નિર્ણયમાં કરાયેલા નીચેના અવલોકનોનો જ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે.

૨૩૨. લોકોના અધિકારોનો કોઈપણ રીતે ભંગ ન થાય તે માટે તેમનું સંરક્ષણ કરતી વખતે અદાલતે પોતાની અધિકારક્ષેત્રની મર્યાદાનો અતિક્રમ ન થાય તેની અત્યંત કાળજી રાખવી આવશ્યક છે. અમારી બંધારણીય રચનામાં સત્તાઓનું પૂરતું સ્પષ્ટ વિભાજન છે. જ્યારે પણ કાર્યપાલિકાએ અદાલતના

અધિકારક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે અદાલતે તેની કડક નોંધ લીધી છે.

૨૩૩. તે જ સમયે, પોતાની વિંશાળ સત્તાનો ઉપયોગ કરતા અદાલતને શાસકીય ફરજો અથવા કાર્યો બજાવવા માટે કહેવું અથવા તેવા કાર્યો હાથ ધરવા જોઈએ નહીં. અદાલતો સરકાર ચલાવી શકતી નથી, તેમજ પ્રશાસન સત્તાનો દુરુપયોગ અથવા ઉપયોગનો અભાવ કરીને તેમાંથી નિરપવાદે બચી શકતું નથી. ન્યાયિક પુનર્વિલોકનનો સાર બંધારણીય મૂળભૂત તત્વ છે. બંધારણ હેઠળ ઉચ્ચ ન્યાયતંત્રની ભૂમિકા તેના પર બંધારણના મૂલ્યો અને ભારતીયોના હકોનું રક્ષણ કરનાર સતર્ક પ્રહરી તરીકે મહાન ફરજ મૂકે છે. તેથી, અદાલતોએ કાયદાના શાસનને જાળવવા અને પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ જાહેર હિતમાં કરવા માટે ન્યાયિક રીતે માન્ય મર્યાદાઓની અંદર રહીને કાર્ય કરવું જરૂરી છે. ચોક્કસ આ જ કારણસર આ અદાલતે સતત એવું ઠરાવ્યું છે કે નીતિના પ્રશ્નોમાં અદાલત હસ્તક્ષેપ કરશે નહીં. જ્યારે કોઈ માન્ય કાયદો સરકારને નિશ્ચિત રીતે કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા મૂકે છે, ત્યારે તે કાયદાને રદ કર્યા વિના અદાલતે કાયદાના અનુરૂપ ન હોય એવી કોઈ દિશાનિર્દેશ આપવો જોઈએ નહીં. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અદાલત પોતે પણ કાયદાથી ઉપર નથી.

૨૩૪. સરકાર દ્વારા આરંભવામાં આવતા જાહેર પ્રકલ્પો અને નીતિઓના સંદર્ભમાં અદાલતો મંજૂરી આપતી સત્તા બની જવી જોઈએ નહીં. સામાન્ય

રીતે આવા નિર્ણયો સરકાર દ્વારા યોગ્ય કાળજી અને વિચારણા પછી લેવામાં આવે છે. લોકશાહીમાં વ્યાપક જનહિત, માત્ર સમાજના નાનાં એક વર્ગનું નહીં, જવાબદાર સરકારની ચિંતાનો વિષય હોવો જોઈએ. જો વિચારી–વિમર્શી નીતિગત નિર્ણય લેવાયો હોય, જે કોઈ કાનૂન સાથે સંઘર્ષમાં ન હોય અથવા દુરાશયપૂર્ણ ન હોય, તો કાર્યપાલિકાના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતા એવા ક્ષેત્રોમાં અદાલતે પ્રવેશ કરીને તપાસ કરે તેવી માંગ કરવી જનહિતમાં નહીં ગણાય. યોગ્ય વિચાર–વિમર્શ પછી મંજૂર કરાયેલા કોઈપણ પ્રકલ્પ બાબતે, માત્ર એટલા માટે કે કોઈ અરજદાર જાહેર હિતની અરજી દાખલ કરીને એવો આક્ષેપ કરે છે કે એવો નિર્ણય લેવો ન જોઈતો હતો કારણ કે પ્રકલ્પ હાથ ધરવા વિરુદ્ધનો વિરોધી દૃષ્ટિકોણ, જે સરકાર દ્વારા કદાચ વિચારવામાં આવ્યો હોય, સંભવિત છે, તે કારણે અદાલતે તે નિર્ણયની સમીક્ષા કરવા માટે આમંત્રિત થવાનું ટાળવું જોઈએ. જ્યારે બે કે વધુ વિકલ્પો અથવા દૃષ્ટિકોણો સંભવિત હોય અને તેઓ પર વિચારણા કર્યા બાદ સરકાર નીતિગત નિર્ણય લે, ત્યારે ત્યારબાદ તે બાબતને અદાલતે ફરીથી નવી સિરેથી તપાસવી અને એક રીતે એવા નીતિગત નિર્ણય ઉપર અપીલમાં બેઠેલી હોય તેમ વર્તવું, અદાલતનું કાર્ય નથી."

૮૭. જ્યારે પણ અદાલતે જાહેર હિતની અરજી સ્વીકારી તેમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો છે અને દિશાનિર્દેશો આપ્યા છે, ત્યારે મુખ્યત્વે તેવા પ્રસંગોમાં આપ્યા છે જ્યાં અનુચ્છેદ ૨૧ના ઉલ્લંઘનનું તત્ત્વ રહેલું હોય, અથવા માનવ અધિકારોના

ભંગનો મુદ્દો રહેલો હોય, અથવા જ્યાં ગરીબ અને વંચિત વર્ગના હિતાર્થે, જે કોઈ અક્ષમતા કે વંચિત પરિસ્થિતિને કારણે અદાલત સુધી પહોંચી શકતા નથી, તેવા લોકોના લાભ માટે વિવાદાર્થ પ્રક્રિયા આરંભવામાં આવી હોય. તેવા પ્રસંગોમાં પણ અદાલતો દ્વારા કાનૂની અધિકારોનું જ સંરક્ષણ કરવામાં આવે છે. તેમ છતાં, અમે ઉમેરવા ઇચ્છીએ છીએ કે જાહેર હિતની અરજીનો હેતુ એવો નહોતો કે શાસન તેના વહીવટી અધિકારના પ્રયોગમાં જે આર્થિક અથવા નાણાકીય નિર્ણયો લે છે, તેને પડકારવા માટે તેનો હથિયાર તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે. નિઃસંદેહ, એવો કોઈ નિર્ણય, જેને કોઈ વ્યક્તિ પોતાને વ્યક્તિગત રીતે પીડાકારક માની અને ગેરકાયદેસર ગણતી હોય, તે વ્યક્તિ કાયદાની અદાલતમાં તેને પડકારી શકે છે; પરંતુ કોઈ પરિચિત નહીં એવા તૃતીય વ્યક્તિના પ્રેરણે દાખલ થયેલી જાહેર હિતની અરજી સ્વીકારવી યોગ્ય નથી. આવી વિવાદાર્થ પ્રક્રિયા સ્વયં ગરીબ અને પીડિત વર્ગના વતી હોવાનું માનવામાં આવી શકે નહીં, જો સુધી અદાલત આથી સંતોષ પામતી ન હોય કે અનુચ્છેદ ૨૧નો ભંગ થયો છે અને પ્રતિકૂલ અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ અદાલતનો આશરો લેવા અસમર્થ છે.

૮૮. વિનિયોજનમુક્તિ કરવાનો નિર્ણય તથા તેના અમલીકરણનો નિર્ણય સંપૂર્ણપણે રાજ્યની આર્થિક નીતિ સાથે સંબંધિત એક વહીવટી નિર્ણય છે અને તે જ સામે કોઈ અનાધિકૃત હસ્તક્ષેપકારની પ્રેરણાથી કરવામાં આવેલ પડકાર જાહેર હિતની અરજીની પરિમિતિઓની અંદર આવી શકતો નથી.

૮૯. માત્ર આ કારણસર જ, અમે શ્રી બી.એલ. વધેરા દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ અરજીનો વિચાર સ્વીકારવાનો ઇનકાર કરીએ છીએ.

રિટ અરજિ (દિવાની) ક્રમાંક ૧૯૪ ની ૨૦૦૧

૯૦. બાલ્કો દ્વારા બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ છત્તીસગઢ રાજ્યની સત્તાધિકારીઓએ તેમને જારી કરેલ વિવિધ કારણ દર્શાવો નોટિસોને પડકારતા આ રિટ અરજી દાખલ કરવામાં આવી છે. અમારી દ્રષ્ટિએ, આ અરજીમાં ઉક્ત કારણ દર્શાવો નોટિસોને અપાયેલ પડકારનો સ્વીકાર કરવો આ અદાલત માટે યોગ્ય રહેશે નહીં. અરજદારને તે અધિનિયમો હેઠળ, જેઓના આધારે નોટિસો આપવામાં આવેલ, પૂરતો વૈકલ્પિક ઉપાય ઉપલબ્ધ છે અને યોગ્ય કેસમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ વડી અદાલતનો અવલંબ લઈ શકે છે. તેથી, અરજદારને વૈકલ્પિક ઉપાય ઉપલબ્ધ હોવાથી આ રિટ અરજીનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી.

નિષ્કર્ષ:

૯૧. લોકશાહીમાં, દરેક ચૂંટાયેલી સરકારને પોતાની નીતિ અનુસરવાનો વિશેષ અધિકાર છે. ઘણી વખત સરકારમાં ફેરફાર થવાથી ધ્યાનકેન્દ્રમાં બદલાવ આવી શકે છે અથવા આર્થિક નીતિઓમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. આવા કોઈપણ ફેરફારના પરિણામે કેટલાક સ્થાયી હિતો પર પ્રતિકૂળ અસર પડી શકે છે. જ્યાં સુધી નીતિના અમલમાં કોઈ ગેરકાયદેસરતા કરવામાં આવી ન

હોય અથવા તે કાયદાના વિરુદ્ધ ન હોય અથવા દુર્ભાવનાપૂર્ણ ન હોય, ત્યાં સુધી બદલાવ લાવતો નિર્ણય માત્ર તે કારણસર અદાલત દ્વારા હસ્તક્ષેપનો વિષય બની શકતો નથી.

૯૨. આર્થિક નીતિઓની બુદ્ધિસંગતતા અને ઉપયુક્તતા સામાન્ય રીતે ન્યાયિક સમીક્ષાને વશ થતી નથી, જો સુધી એવું દર્શાવી શકાય નહીં કે તે નીતિ કોઈ વૈધાનિક જોગવાઈ અથવા બંધારણના વિરુદ્ધ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વિવિધ આર્થિક નીતિઓના તુલનાત્મક ગુણદોષો પર વિચાર કરવો અને વધુ બુદ્ધિસંગત અથવા વધુ સારી નીતિ વિકસિત થઈ શકે કે નહીં તે વિચારવું અદાલતોનું કાર્ય નથી. કોઈ નીતિની યોગ્યતાની કસોટી કરવા માટે યોગ્ય મંચ સંસદ છે, અદાલત નથી. અહીં, આ નીતિની કસોટી કરવામાં આવી હતી અને લોકસભામાં ૧.૦૩.૨૦૦૧ના રોજ પ્રસ્તાવ પરાજિત થયો હતો.

૯૩. આ રીતે, વિનિયોજન-હ્રાસની નીતિને તે સ્વરૂપે પ્રશ્નાધીન બનાવી શકાય તેમ નથી તે હકીકતથી અલગ રાખીને પણ, અત્રેના તથ્યો દર્શાવે છે કે આ વિનિયોજન-હ્રાસ અમલમાં મૂકતાં વેળાએ ન્યાયસંગત, વાજબી અને સમન્યાયી પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે. પારદર્શિતાનો અભાવ હતો અથવા નિર્ણય ઉતાવળમાં લેવામાં આવ્યો હતો અથવા સત્તાનો મનસ્વી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો એવી આક્ષેપો કોઈપણ આધાર વગરના છે. રાજ્ય છત્તીસગઢ તરફથી ભારત સંઘ વિરુદ્ધ આવા આક્ષેપો કોઈ આધાર

વિના કરવામાં આવ્યા છે, તે ખેદની બાબત છે. ઉક્ત રાજ્યના એક અધિકારીએ કરેલા આવા નિરાધાર આક્ષેપોનું અમે કડક નિંદન કરીએ છીએ.

૯૪. સર્વોચ્ચ બોલીદાતાની રજૂઆત સ્વીકારવામાં આવી છે. આ અનામત કિંમતી કરતાં વધુ હતી, જે એવી પદ્ધતિ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવી હતી જે સુસ્થાપિત રીતે માન્ય છે અને તેથી મૂલ્યાંકન આંક સુધી પહોંચવા બાબતેની વિગતોની અમે તપાસ કરી નથી. વધુમાં, મૂલ્યાંકન હકીકતનો પ્રશ્ન છે અને અપનાવવામાં આવેલી પદ્ધતિ મનસ્વી ન હોય ત્યાં સુધી અદાલત મૂલ્યાંકન સંબંધિત બાબતોમાં હસ્તક્ષેપ કરશે નહીં.

૯૫. સમથા કેસમાં (ઉપરોક્ત) આપેલ નિર્ણયનો અનુપાત અહીં લાગુ પડતો નથી, કારણ કે અહીંની કાનૂની જોગવાઈઓ ભિન્ન છે. જમીન ઘણાં વર્ષો પહેલાં બાલ્કોને માન્ય રીતે અપાઈ હતી અને આજે છત્તીસગઢ રાજ્ય માટે પલટી મારી તેની પોતાની જ કાર્યવાહીનું શાસ્ત્રોક્તપણું પડકારવા ખુલ્લું નથી. વધુમાં, વ્યવસ્થાપનમાં ફેરફાર થયાં છતાં પણ જમીન બાલ્કો પાસે જ રહે છે, જેને તે માન્ય રીતે ભાડાપટ્ટે આપવામાં આવી હતી.

૯૬. સરકાર તરફથી બંધારણીય અથવા કાયદેસર ફરજોનું ઉલ્લંઘન થવાને કારણે જનતાને નુકસાન પહોંચે ત્યારે જ જનહિત અરજીના માર્ગે ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ ઉપલબ્ધ થાય છે. અહીં એવી સ્થિતિ નથી અને આર્થિક નીતિ અથવા સુધારાના ક્ષેત્રમાં અદાલત યોગ્ય મંચ નથી. જાહેર હિત અથવા જિજ્ઞાસાનો દરેક મુદ્દો જનહિત અરજીનો વિષય બની શકતો નથી. અદાલતો

દેશનું વહીવટ ચલાવવા માટે નિર્ધારિત નથી અને તેઓએ તે કરવું પણ જોઈએ નહીં. અદાલતો ત્યારે જ હસ્તક્ષેપ કરશે જ્યારે બંધારણીય અથવા કાયદેસર જોગવાઈઓનો સ્પષ્ટ ભંગ થયો હોય અથવા રાજ્યએ પોતાની બંધારણીય અથવા કાયદેસર ફરજોનું પાલન ન કર્યું હોય. હાલના કેસમાં આ પૈકીની કોઈપણ પરિસ્થિતિ ઊભી થતી નથી.

૯૭. આર્થિક વિષયો અંગેની નીતિગત નિર્ણયની બાબતમાં, અદાલતોને કોઈપણ તપાસ અથવા અનુસંધાન હાથ ધરતાં વખતે અત્યંત સાવચેત રહેવું જોઈએ અને નિષ્ણાતોએ જે નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા હોય તે અંગેના તેમના ચુકાદા પર આક્ષેપ કરવામાં ખૂબ અનિચ્છુક રહેવું જોઈએ, જો સુધી અદાલતને આથી સંતોષ ન થાય કે નિર્ણયમાં સ્વયં ગેરકાયદેસરતા છે.

૯૮. અંતે, પ્રતિપક્ષની ગેરહાજરીમાં કોઈપણ મનાઈહુકમ અથવા સ્થગિતી સ્વરૂપે રાહત, ખાસ કરીને જાહેર પ્રકલ્પો અને યોજનાઓ અથવા આર્થિક નીતિઓ અથવા યોજનાઓ સંબંધે, મંજૂર કરવી નહીં. અદાલત સારા અને યુક્તિસંગત કારણોસર સંતોષ પામે કે અપૂરણીય અને અપ્રતિહાર્ય નુકસાન થશે, ત્યારે જ તમામ પક્ષકારોને સાંભળ્યા પછી મનાઈહુકમ જારી કરી શકાય. ત્યારે પણ, જો દાખલ કરાયેલ જાહેર હિત અરજી નામંજૂર થાય, તો તે સ્થિતિમાં થયેલ નુકસાન અથવા હાનિની ભરપાઈ કરવા માટે વળતરની બાંહેધરી અથવા પૂરતું બાંહેધરીપત્ર આપવા જેવી યોગ્ય શરતો અરજદાર પર લાદવી જોઈએ.

૯૯. જાહેર હિતમાં એ આવશ્યક છે કે કેસોનો વહેલી તકે નિકાલ કરવામાં આવે. તેથી, જાહેર હિત અરજીનો શક્ય તેટલી વહેલી તકે નિકાલ થવો જોઈએ, કારણ કે કોઈપણ વિલંબ જાહેર હિતના વિરુદ્ધ જશે અને તેથી પ્રતિકૂળ પરિણામકારક બનશે.

૧૦૦. આ ચુકાદામાં ઉપરોક્ત જણાવેલ કારણોસર, અમે ઠરાવીએ છીએ કે બાલ્કોમાં સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલ વિનિયોજન અમાન્ય નહોતું. ટ્રાન્સફર થયેલ કેસ (સિવિલ) ક્રમાંક ૮, ૯ અને ૧૦ / ૨૦૦૧ નામંજૂર કરવામાં આવે છે. તેમ છતાં, પક્ષકારો પોતપોતાના ખર્ચ પોતે જ ઉપાડશે.

The translation of this judgment has been provided by M/s Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઇ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.